

6

1191

K15

74

1115

250

Sree Chamarajendra Sanskrit College
FORT, BANGALORE CITY.

LIBRARY RULES.

- I. Any one who shall lose, deface by writing or otherwise injure any book, shall pay the full cost of the book, or entire work, if there be more than one volume.
- II. No student shall have more than one volume out of the Library at a time.
- III. Students must not pass books from one to another, but must return them to the Librarian.
- IV. Library books must not be used as class books.
- V. Books must not be retained longer than 3 days or *one week*. They may be borrowed again, if not wanted by others.
- VI. Text-books and books of reference shall not be taken home.

Accession No. 736 Class K No. 15
Date of addition to Library.....
Cost Rs. 1 As. 2

K 20

ಚಾರ್ವಕೇಯದ ಐಕನಿ

ಕಟ್ಟುನಿಕೆ ಸಂಖ್ಯೆ 6-1191

Sasthra Mukthavali, No-22.

K 20

~~XXI~~ 6.3

~~643~~

MEEMAMSA KAUSTHUBHA

(Vol- IV)

(A Commentary on Jaimini Sutra)

By

KHANDA DEVA

EDITED BY

P. B. ANANTHA CHARIA

SANSKRIT PANDIT,

Printed and Published

By the Proprietor Sri Sudarsana Press.

CONJEEVERAM.

1904

(Copy Right Registered)

Price Rs 1 - 2 - 0

मीमांसा कौस्तुभः ।

(द्वितीयाध्यायस्य प्रथमःपादः)

जैमिनीय पारावारपारीणेन विद्वद्वर्येण
खण्डदेवेन विरचितः,

श्रीकांची प्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण

परिशोधितः

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायाम्

अमुद्र्यत ।

॥ कांची ॥

१९०४

अस्य पुनर्मुद्रणादिविषये मुद्राशालाधिपस्यैवाधिकारः ।

इदानीं मेतन्मूल्यम्

१—१—०

मीमांसाकौस्तुभ द्वितीयाध्याय प्रथमपादस्थानां
सूत्राणां अकारादिक्रमेण सूची ।

सूत्राणि-

पृष्ठांकः

अर्थाच्च	(२-१-४२) ९४
अर्थेनत्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात्	(२-१-१४) ७०
अर्थैकत्वादिकं वाक्यम्	(२-१-४५) ९५
अनर्थकश्च तद्वचनम्	(२-१-२६) ७८
अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वम्	(२-१-३४) ८७
अनुषंगोवाक्यसमाप्तिः	(२-१-४७) १०३
अन्यश्चार्थः प्रतीयते	(२-१-२७) ७९
अपिवाप्रयोगसामर्थ्यात्	(२-१-३१) ८२
अपिवाश्रुतिसंयोगात्	(२-१-२४) ७७
अभिधानश्चकर्मवत्	(२-१-२८) ७९
आश्रितत्वाप्रयोगस्य	(२-१- ५) ८
गीतिषु सामाख्या	(२-१-३६) ९०
गुणश्चानर्थकस्स्यात्	(२-१-१८) ७३
गुणार्थोऽन्यपदेशः	(२-१-४३) ९४
चोदनापुनरारम्भः	(२-१- ६) ३६
तच्चोदकेषु मन्त्राख्या	(२-१-३२) ८५
तथायाज्यापुरोऽचोः	(२-१-१९) ७४
तदर्थत्वाद्भोक्तव्यस्य च शेषभूतत्वात्	(२-१-१२) ५९
तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि	(२-१- ७) ५०
तुल्यश्रुतित्वादेतरे स्तद्धर्मस्स्यात्	(२-१-१०) ५९
तेषामृग्यवार्थवशेन	(२-१-३५) ८९
दृश्यते	(२-१-२३) ७५

द्रव्योपदेशइतिचेत्	(२-१-११) ५९
धर्ममात्रेण कर्मस्यादितिचेत् प्रयाजवत्	(२-१- ९) ५७
नस्वाम्नातेषु	(२-१-२२) ७५
नश्रुतिसमवायिवात्	(२-१-१६) ७३
निगदोवाचतुर्थस्यात्	(२-१-३८) ९१
फलनिवृत्तिश्च	(२-१-२९) ८०
भावायाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रतीयेत	(२-१- १) १
यजुषिवातद्रूपत्वात्	(२-१-४०) ९२
सन्नेति चार्थवत्त्वात्स्यात्	(२-१-२१) ७४
विषास्तूयत्तौ स्वेप्रयोगेरूपोपलब्धिस्तानिनामानि-	(२-१- ३) ६
विषास्तूयत्तौ स्वेप्रयोगो नविद्यते-	(२-१- ४) ६
यस्तुद्रव्यं सचिकीर्ष्यते	(२-१- ८) ५२
वचनाद्विधिशेषः	(२-१-४१) ९२
वशायामर्थसंयोगात्	(२-१-२०) ७४
वशावद्वागुणात्स्यात्	(२-१-१५) ७०
विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यम्	(२-१-३०) ३०
व्यपदेशभेदाच्च	(२-१-१७) ७३
व्यपदेशाच्च	(२-१-३९) ९३
व्यवायाच्चानुषज्येत्	(२-१-४८) १०७
शब्दपृथक्त्वाच्च	(२-१-२५) ७८
शेषब्राह्मणशब्दः	(२-१-३३) ८६
शेषयजुःशब्दः	(२-१-३७) ९१
समेषु वाक्यभेदस्यात्	(२-१-४६) ९८
सर्वेषामितिचेत्	(२-१-४४) ९४
सर्वेषां भावोर्थइतिचेत्	(२-१- २) ६
स्तुतशब्दयो रसंस्कारो वाज्याद्यहोवताभिधानत्वात्	(२-१-१३) ६९

आहृत्यसूत्राणि ॥ ४८ ॥

मीमांसाकौस्तुभ द्वितीयाध्याय प्रथमपादस्थाना
मधिकरणानां सूची ।

अधिकरणानि	पृष्ठांकाः
१. भावार्थाधिकरणम्	१
२. अपूर्वाधिकरणम्	३६
३. कर्मणां गुणप्रधानभाव विभागाधिकरणम्	९०
४. सम्मार्गाधिकरणम्	९७
५. स्तोत्रादिप्रधान्याधिकरणम्	९९
६. मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम्	८०
७. मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम्	८९
८. ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम्	८६
९. ऊहायमन्त्रताधिकरणम्	८७
१०. ऋगलक्षणाधिकरणम्	८९
११. सामलक्षणाधिकरणम्	९०
१२. यजुर्लक्षणाधिकरणम्	९१
१३. निगदानां यजुष्ट्वाधिकरणम्	९१
१४. यजुःपरिमाणाधिकरणम्	९९
१५. वाक्यभेदाधिकरणम्	९८
१६. अनुषंगाधिकरणम्	१०३
१७. व्यवेताननुषंगाधिकरणम्	१०७

मीमांसाकौस्तुभः ।
द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।

॥१॥

मीमांसाकौस्तुभः ।

१

मीमांसाकौस्तुभः ।

११

मीमांसाकौस्तुभः ।

१२

मीमांसाकौस्तुभः ।

१३

मीमांसाकौस्तुभः ।

१४

मीमांसाकौस्तुभः ।

१५

मीमांसाकौस्तुभः ।

१६

मीमांसाकौस्तुभः ।

१७

मीमांसाकौस्तुभः ।

१८

मीमांसाकौस्तुभः ।

१९

मीमांसाकौस्तुभः ।

२०

मीमांसाकौस्तुभः ।

२१

मीमांसाकौस्तुभः ।

२२

मीमांसाकौस्तुभः ।

२३

मीमांसाकौस्तुभः ।

२४

मीमांसाकौस्तुभः ।

२५

मीमांसाकौस्तुभः ।

२६

मीमांसाकौस्तुभः ।

२७

मीमांसाकौस्तुभः ।

श्रीरस्तु ।
श्रीमते ह्यग्रीवाय नमः ।
शास्त्रमुक्तावली ।

मीमांसाकौस्तुभः ।

(द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।)

अपूर्वाधिकरणम् ।

१ - (सू) भावार्थाः कर्मशब्दा स्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैषद्वयो
वि [भि] धीयते ॥ १ - १ - १ ॥

एव मुक्तेषु धर्मप्रमाणेषु अधुना प्रमेयभूतं धर्मस्वरूपं निरूप्यते । तत्रापि धर्मप्रमाणेषु क्तेषु अर्था देतप्रमाणप्रतिपाद्यो धर्म इत्येवं सामान्यतो धर्मस्वरूपावगतावपि कास्त्रयेन तदनवगमा दिदानीं धर्मस्वरूपस्य विशेषतो वगत्यै तद्वतानेकस्वरूपो भेदो निरूप्यते । अतश्च उत्सर्गापवादाभ्यां भेद एवाध्यायार्थः । तत्रापि प्राधान्येन भावनाभेदो निरूप्यते । धात्वर्थभेदस्तु तस्मिन्नर्थे, अवच्छेदकीभूतधात्वर्थभेदेन तदवच्छिन्नभावनाया भेदस्य शब्दान्त राधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । इदं च प्राथिकं, अत एव धात्वर्थभेदा भावेपि गुणादिप्रमाणेना पतन् भावनाभेदोपि गुणफलाधिकारंगो क्रियत एवेति वक्ष्यते । अपूर्वभेदस्तु भावनाभेदानुनिष्पादितया । सतिहि व्यापाररूपभावनाभेदे फलभेदाधीनत्वा द्व्यापारभेदस्य फल भूता पूर्वभेदसिद्धिः सुलभैव । अतश्च धात्वर्थभेदापूर्वभेदयो भाव नाभेदसिद्धिर्यथावात्फलत्वरूपत्वेपि प्राधान्येन भावनाभेदस्यैव शब्दा न्तरादिभिः षड्भिः प्रमाणैः प्रतिपाद्यत्वात् स एवैकोध्यायार्थः । तत्र च मानार्थीना मेयसिद्धिरिति न्यायेन प्रमाणनिरूपणस्य धर्मस्वरूप

निरूपणं प्रति हेतुत्वात् तदनन्तरं मेतदारम्भो नायुक्तः । अंगत्वादि-
निरूपणस्यापि प्रमाणाधीनत्वे सत्यपि भेदापेक्षत्वस्याप्यधिकत्वा-
दयमेव भेदनिरूपणावसरः । तत्रच प्रतिपाद्यस्य भावनाभेदस्याप्यपूर्वं
भेदाधीनत्वात् अपूर्वस्यच साक्षाद्भावनाजन्यत्वाभावेन द्वारीभूतधात्वर्थादि-
जन्यत्वप्रतीतिः तद्भेदादेव भेदोपसृज्यते, नान्यथा, व्यापकाभावे व्याप्या-
भावस्य नियतत्वात् । धात्वर्थादीनां च पूर्वजनकता फलकरणत्वा-
धीनेति प्रथमं फलसम्बन्ध एव किं धात्वर्थस्य, उत सोमादिद्रव्यस्ये-
ति विचार्यते ।

यद्यपिच “ व्रीही न वहन्ति, व्रीही न्योक्षति ” इत्यादेः द्विती-
ययैव व्रीह्यादेः कर्मत्वावधारणात् परिशेषेणैव धात्वर्थस्य करणत्वा-
वगतेः, “ दध्ना जुहोति ” “ दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् ” इत्यादेश्च
होमस्य प्राप्तत्वेन अविधेयत्वात् विधेयस्य गुणस्यैव करणत्वावगते
स्वन्देहाभावेन नोदाहरणत्वम्; अतएव एतदधिकरणापवादभूते-
“ तानि द्वैध ” मित्यादौ इन्द्रियकामाधिकरणेच तयो रुदाहरणत्व-
मिष्टम्; तथापि “ सोमेन यजेत ” “ सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मधर्च-
सकाम ” इत्यादौ किं होमादीनां फलभावनाकरणत्वं उत धात्वर्थ-
स्यैव तदिति विचार्यते ।

अत्रच - अपूर्वभेदोपयोगिचिन्तनस्य पादार्थत्वात् दपूर्वभेदस्य
व्याध्यायार्थभूत भावनाभेदफलत्वात् पादाध्यायसंगती स्पष्टे । अनन्तरानु-
सुवाद्यवदानानां कार्यविशेषेनिरूपितसंप्रति स्वर्गादिरूपकार्यस्य करण-
विशेषनिरूपणा इष्टव्या । एतद्विचारोपोद्घातत्वेनापि किं सर्वेषामेव
फलभावनाकरणत्वं, उत इतरपदार्थविशेषितस्यैकस्यैवेति चिन्तनीयम् ।

तत्र प्राथमिकभावनासम्बन्धस्य हि तावत्सर्वेषामेव पदानां वि-
ज्ञान्तिनोपि सम्मतत्वात् पार्ष्टिकः फलान्वयोपि सर्वेषामेव गृह्यमा-
णविशेषत्वात् द्रक्तुमुचितो नत्वेकस्यैव फलान्वय इतरेषान्तु तदर्थ-

त्वमिति । नहि गृह्यते विशेषो यदेकस्यैव करणत्वं सत्तरेषामिति,
समानपदभूत्या धात्वर्थस्य कारकभूत्या सोमादीनामपि चाविशेषेण
फलभावनाकरणत्वं प्रतीतेः, सति सम्भवे प्रधानान्वय[बाधस्या]स्य
न्यायपरत्वाच्च । एकस्य फलान्वयिनः फलशुणान्वये वैकल्प्यस्य मत्वर्थ-
लक्षणाया वा प्रसंगापत्तेश्च । अतश्च सर्वेषां फलसाधनत्वादेकेनापि
वाक्येन तत्तत्करणभेदभिन्न भावनाविधानोपपत्तेः सत्रे एकै-
कस्य फलभोक्तृत्ववदेकैकस्य प्रत्येकमेव फलसाधनता, तावत्फलार्थ-
नस्तु सह प्रयोगेपि नक्षतिरितिकेचित् । भिन्नप्रयोग विधिविहितानां
सहप्रयोगे प्रमाणाभावेन एका[र्थानेक]धर्मेण काम्यकर्मणामिव विकल्पएव
त्यन्ये । यस्तु तस्तु द्रव्यक्रियादिरूपेणकरणानां भेदेपि तेषां परस्पर-
सापेक्षत्वात् भावनाभेदकत्वानुपपत्तेरेकस्यां च भावनायां तृती-
यादि बलेन करणानां नैरपेक्ष्यावगमेऽप्येकैकहायन्योरिव द्रव्यक्रिययोः
परस्परापेक्षत्वं स्वाभावेन तृतीयाद्यवगत नैरपेक्ष्यस्य चोपादेयतावत्कर-
णातिरिक्त विषयत्वाभ्युपगमात् दर्शादिवच्चैकपदोपादानाभावेप्येक-
वाक्योपादानात् साहित्यप्रतीतिस्तस्यचोपादेयगतत्वेन विवक्षितत्वा-
त्समुच्चित साधनत्वाभावेपि साधनानां समुच्चयोपपत्तिरिति प्राप्ते-

अनेकादृष्टकल्पनापत्तेर्न सर्वेषां फलसम्बन्धः । तथाहि - फल-
तद्भावनाभेदाङ्गीकारे तावत्पक्षद्वयेऽप्यदृष्टभेद स्पष्ट एव । भावनैक्याङ्गी-
कारेपि सत्यपि परमापूर्वैक्ये तत् तत्करणजन्योत्पत्त्यपूर्वभेदावश्यभावा-
दनेकादृष्टकल्पना । नच - करणानां परस्परसापेक्षत्वेन क्रमिकत्वा-
भावादेकमेवोत्पत्त्यपूर्वं कल्प्यतामितिवाच्यम्, तृतीयादिनावगतस्या-
न्योन्य निरपेक्षकरणत्वस्य कार्यनिरूपितत्वावश्यभावात् फले फला-
पूर्वेवा तदसम्भवेनोत्पत्त्यपूर्वं निरूपितत्वावगते तद्भेदस्यापरिहार्य-
त्वात् । अत एव दधिपयोयागयोः क्रमिकत्वाभावेऽप्युत्पत्तिवाक्यावगत-
नैरपेक्ष्यबलादेवोत्पत्त्यपूर्वभेदाङ्गीकृतः श्रीगुरुचरणैः । अतोनेकादृष्ट

कल्पनापत्तेरनत्या प्रधानसम्बन्धत्यागो मत्वर्थलक्षणांगीकरणञ्च न विरुद्धयते । तेन धात्वर्थविशिष्टसोमादिविधानं सोमादि विशिष्टधात्वर्थविधानं वा नानुपपन्नं । तथाहि - धात्वर्थाफलपक्षे तस्मादेवापूर्वं, सोमादीनान्तु दृष्टविधयैव धात्वर्थगत्वम् । एवं सोमादिभ्यः फलपक्षे तेभ्येवापूर्वं, धात्वर्थस्तु निर्व्यापाराणां सोमादीनां फलजनकत्वानुपपत्तेः आश्रयत्वेन दृष्टविधयैव सोमाद्युपकारकः । विशिष्टविधिना सोमाद्यगत्वस्वीकाराच्च आश्रयस्य प्राकरणिकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । तेना नैकादृष्टकल्पनाभावादितरविशिष्टस्यैकस्यैव फलसम्बन्धः ।

नच विनिगमनाविरहात्सर्वेषामेव फलसम्बन्धसिद्धे रनेकादृष्टकल्पनमपि फलमुखत्वा न्न दोष मावहतीति वाच्यम्, भावार्थाधिकरण वक्ष्यमाणरीत्या विनिगमकस्य सत्त्वात् । तस्मा देकस्यैव फलसम्बन्धइति सिद्धम् ।

यदाचैकस्य, तदा किं धात्वर्थस्य, उत उपपदार्थस्य ? इति विचार्यते । तत्र फलस्य साध्यत्वात्सिद्धरूप साधनापेक्षायां योग्यत्वात्सोमादेरेव करणत्वेनान्वयो न त्वसिद्धस्य धात्वर्थस्य, साध्यस्य साध्येन तत्त्वेनासम्बन्धात् । अतश्च योग्यतारूपलिङ्गात्तावत्सोमादेरेव करणत्वम् ।

नच - शब्दगतप्रत्यासत्त्या धात्वर्थस्यैव कथञ्चि त्वकारकसम्पादनेन योग्यता मापन्नस्य करणत्वावगतेः पदश्रुत्या लिङ्गं बाध्येतेति वाच्यम्, फलपदापेक्षया द्वयोरपि पदान्तरोपात्तत्वेन फलसम्बन्धे पदश्रुत्यभावात् । प्राथमिकभावनासम्बन्धे विद्यमानाया अपि तस्या विरोधाभावेन सोमाद्यन्वय बाधकत्वाभावाच्च । नहि प्राथमिको भावनान्वयस्सोमादीनां सिद्धान्तिनो नभिमतः, सप्तमाद्याधिकरणे सर्वेषां भावनान्वयस्य व्युत्पाद्यमानत्वात् ।

नच - यस्य यस्य भावनान्वये यद्यत्प्रमाणं तद्वृत्तबलवत्त्वेनैव पार्थिकफलसम्बन्धे निर्णयांगीकरणात् धात्वर्थस्यच पदश्रुत्या भावनान्वयात् तस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तेः लिङ्गबाधोपपत्तिरिति वाच्यम् ; तर्हि सोमाद्यन्वयबोधिकायाः कारकश्रुतेः पदश्रुत्यपेक्षयापि प्रबलत्वेन तथा लिङ्गोज्जीविनात् । तथाहि - पदश्रुतिर्हि सन्निधानत्वात् स्थानरूपा भवेत्, [बोधक] एकवाक्यगत सन्निधानत्वाद्वाक्यरूपा, उभयधापि श्रुत्यपेक्षया दौर्बल्यम् । अस्तु वा एकपदत्वात् श्रुतिरूपत्वम्, नह्यत्र संसर्गोन्यसंसर्गवत्संसर्गविधया भासते, तथासति प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति आदित्यरूप संसर्गांशे अनुशासनं वैयर्थ्यापत्तेः, अपितु पदार्थविधयैव शक्त्या निरुद्धलक्षणया वा, अतश्च यद्यपि एकपदस्थले सामान्यतो न्वयस्याप्युपात्तत्वाच्छ्रुतिरूपत्वं, तथापिसोमादौ करणतारूपविशेषस्य तृतीयया शक्त्यैवोपात्तत्वात् कारकश्रुते बलवत्त्वमिष्टमेव, अतश्च तदुपजीवितेन लिङ्गेन सोमादीनामेव पार्थिकफलसम्बन्धावगमात् धात्वर्थो यथैव स्वर्गकामाधिकणन्यायेन भाव्यत्वात्प्रचयावित स्तथैव करणत्वादपीति पदश्रुत्या इतिकर्तव्यतांशे निपततीति सिद्धं धात्वर्थविशिष्टस्य सोमादेरेव फलकरणत्वं । इति प्राप्ते-

अभिधीयते, न होमादेः फलसम्बन्धः । सहिभावनान्वय नैरपेक्षेणवाभ्युपगम्यते, उत तदन्वयोत्तरकालंवा । नाद्यः, कारकाणां परस्पराश्रयता नङ्गीकारात् । भावनावाचिनः कृजोहिसम्बन्धार्थकेण्वुलादिप्रत्ययेकृते कारकादिशब्द व्युत्पत्तेः क्रियासम्बन्धित्वमेवकारकत्वं, तदसति क्रियासम्बन्धे बाध्येत, अतो नकारकाणां परस्परसम्बन्धः । सोमादिपदानां फलपदान्वये फलपदस्य च भावनापदान्वये फलपदातिरिक्तं सुबन्तार्थप्रकारक शब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति फलपदजन्योपस्थितिः कारणं, फलप्रकारक शब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रतिच प्रत्ययज

न्यापस्थिति रित्यनेक कार्यकारणभावकल्पना गौरवापत्तेश्च । अतो
छाववात् सर्वेषां कारकाणां भावनाया भवान्वया व्रतावस्थोपादे स्तद-
न्वय नैरपेक्षेण फलान्वयो भ्युपगमन्तुं युज्यते । तेन भावनान्वयो
त्तरं पाक्षिकफलान्वयोवाच्यः । सञ्ज्ञासौ भावनावच्छेदकीभूतस्य
धात्वर्थस्यैव वक्तुमुचितो न तदनवच्छेदकीभूतानां द्रव्यगुणादीनां ।
अतो धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धोयुक्तः ।

सूत्रन्तु -ये भाषनावच्छेदार्थाः, कर्मशब्दाः-धात्वर्थाः, इति यावत् ,
 तेभ्य एव, अपूर्वोत्पत्तिरूपावा फलोत्पत्तिरूपावा क्रिया, प्रतीयेत, कुतः?
 एषद्वयो विधेयफलभाषनावच्छेदकत्वेन सम्बद्ध्यते, ननु द्रव्यगुणा-
 दिरूपः, इति व्याख्येयम् ।

१ - सू - सर्वेषां भावार्थ इति चेत् । ॥ १ - १ - २ ॥

ननु धात्वथस्यापि न कारकत्वातिरिक्तसम्बन्धेन भावनावच्छेदकता, पक्षति- पाकंकरोति पाकेनकरोत्योदनमित्येवं प्रकारेणैव विवरणात्, तच्च कारकत्वं द्रव्यगुणादिष्वप्य विशिष्टमिति भावनावच्छेदकत्वा . विशेषात् सर्वेषामेव फलसम्बन्धप्रसक्तौ योग्यतारूपलगात् द्रव्यादेरेव फलसम्बन्धोपपत्तिरिति चेत् ?

३ - सू - येषा [मु] न्तूपत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धि स्तानि नामानि
तस्मा तेभ्यः पराकांक्षाभूतत्वात् [स्वे प्रयोगे] ॥ ३ - १ - ३ ॥

४ - सू - येषां तूत्पत्तौ अर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि
तस्मात्तेभ्यः प्रतीयते [रन्] [ताश्रितत्वात्प्रयोगस्य] ॥ २ - १ - ४ ॥

न सोमादेः फलसम्बन्धः, तथात्वे प्रतिपदाधिकरणोक्तस्या
नेकादृष्टकल्पनप्रसंगस्या निवारणात् ।

तथाहि - सोमात्तावदेक मपूर्वं मावश्यकं, यागस्यापि नदृष्टविधया
 सोमोपकारकत्वमिति ततोऽप्यपरंकल्प्यम् । यागस्याश्रयत्वेन दृष्टविधयैव
 सोमोपकारकत्वमिति चेत् ? किमिदं भाश्रयत्वं नाम ? भवान्तर व्यापार

कृत्वा, जन्मत्पश्चात्, संस्कारकृत्वा ? नाहं, तथा सति यागस्यापि फलजनकत्वावश्यकत्वात् तस्य चापूर्वमन्तरेणानुपपत्तेः । नहि यागसोमयो रेका पूर्वजनकत्वं संभवति । अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन शक्तिमद्भेदे भवत्त्वावश्यकत्वात् । अद्वितीयः, यागानुष्ठानस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । नह्यस्येन्द्रियकामादिबोमव प्रयोजनान्तरं क्लृप्तमस्ति । अतश्च, तस्य फलान्तरकल्पने पुनरदृष्टान्तरकल्पना तदवस्थैव । नापितृतीयः, यागस्यावघातादिव संस्कारकत्वायोगेन प्रोक्षणादिव ददृष्टद्वारकत्वावश्यकत्वात् । अतश्च यागस्य फलसम्बन्धे तस्मादेवापूर्वं सोमादेस्तु सत्यपि प्राथमिके भाषनाकरणत्वे पार्थिकफलसम्बन्धांगीकारे अपूर्वान्तरकल्पनापत्तेः दृष्टविधया यागसम्बन्ध एव पार्थिकोङ्गीक्रियते, तेनादृष्टकल्पना लाभवार्थं धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धः ।

अयमेवैवार्थो धातूपपदार्थस्वरूपनिरूपणद्वारेण[मुखेन]सूत्रकृतोक्तः ।
ये[ष]षामुच्चारणएव स्वेवाच्ये[स्ववाक्ये]निष्पन्नरूपस्योपलब्धिः, तानि ना-
मानि, तस्मात्तेभ्यस्त्वाधनाकांक्षा, परा-दूरे, नास्तीति यावत् । तदुच्चारणकाल-
एव तदर्थानां सिद्धत्वप्रतीति स्त त्वाधनत्वेन यागादिविधानं
न दृष्टविधयोपयुज्यत इत्यदृष्टं कल्प्यम् । येषान्तूपत्तौ-उच्चारणकाले, स्वैर्ये-
प्रयोगो न विद्यते-स्वार्थो न विद्यत इति यावत्, तान्याख्यातानि, तस्मात्तदर्थेभ्यो
निष्पन्नरूपत्वेन प्रतीयमानेभ्यः स्वाधनाकांक्षा इदिति प्रतीयेत ।
अतस्तत्त्वाधनत्वेन विधीयमानं सोमादि दृष्टविधयैवोपयुज्यत इति
भनेकादृष्टकल्पनाभावाद्वात्वरथादेव फलमिति भावः ।

ननु - सम्भवत्यपूर्वाख्या वान्तरव्यापारद्वारा फलकरणत्वे
क्रियारूपाश्रय व्याप्यत्वं विना फलकामनायां सत्यां स्वतया पू-
र्वात्पत्तिद्वारा फलोत्पत्तिप्रसंगेन विधिवैयर्थ्यप्रसंगात् आश्रयाकांक्षो
पपत्ते राश्रयस्यापि गुणनिष्ठ कृति फलजनकतानिर्बाधार्थत्वेन दृष्ट-
विधयैव इन्द्रियकामदोमव त्फलान्तराभावेऽपि सोनाद्यंगत्वोपपत्ते ना
नेकादृष्टकल्पना, सत्यामपि च नेकादृष्टकल्पनायां सत्यपि च गुणनि-

प्रकार्यतानिरूपित यागनिष्ठ करणत्वकल्पनाकृते गौरवे सोमादीना-
मपि भावनावच्छेदकत्वा विशेषा प्रथमसूत्रोक्तं धात्वर्थस्यैव भावना
वच्छेदकत्वं नैवोपपादितं, इत्यत आह -

१ - सू - आश्रितत्वा प्रयोगस्य ॥ २ - १ - १ ॥

यद्यपि तावत् प्राथमिकभावनासम्बन्धं वेलायां सोमादे-
रपि करणत्वमविशिष्टम् । तथापि पार्ष्टिकः फलसम्बन्धो य-
द्गतं प्राथमिकभावनासम्बन्धं बोधकप्रमाणबलवत्त्वं तस्यैव [वक्तु-
मुचितो नान्यस्य धात्वर्थस्य । तथाहि] - यद्यपि तावत्सोमा-
देः करणत्वं श्रुत्या, लक्षणयाच धात्वर्थस्य । तथापि प्रत्ययार्थस्य
भावनायाः प्रकृत्यर्थं प्रति “तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन” इति स्मृत्या प्रा-
धान्यस्यानुशासितत्वात् व्रीही न वदन्तीतिवत् प्राधान्येऽवगते या-
गस्य श्रुत्यैव तदंगत्वोपपत्तिः ।

नच - प्राधान्यस्यानुशासनेपि प्रत्ययस्य भावनामात्र एव शक्तिक-
ल्पनेन तत्प्राधान्यस्य लक्षणादिनापि भानोपपत्तौ तत्र शक्त्यकल्प-
ना न व्रीही न वदन्तीतिवत् प्राधान्यस्य श्रौतत्वेनांगस्य श्रौतत्वमिति
वाच्यम् ; सत्यपि प्राधान्यस्य लाक्षणिकत्वे परिपूर्णं पदं पदान्तरे-
णान्वेतीति न्यायेन सोमादिपदानां भावनापदान्वये तस्य परिपूर्ण-
त्वोपेक्षणात् ततः पूर्वमेव यागादेरंगत्वावगतेः तदुत्तरभाविनः सो-
माद्यंगत्वस्य दौर्बल्यात् । अतश्च यथैवाग्नेयादिवाक्ये ऽष्टाकपालादीनां
करणत्वस्य लाक्षणिकत्वेपि उपजीव्यत्वेन पूर्वभावित्वा तदुत्तरभावि श्रौ-
तमपि व्रीहिभिर्यजेते त्यादौ व्रीहीणां करणत्वं परम्परासम्बन्धेनैव
निर्वाह्यते, एवं सोमादे रपीति सिद्धं धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धस्यो-
पादीनां तदर्थतेति । प्रयोजनं तु सर्वेषां फलसम्बन्धपक्षे विहितयोः
क्रियाद्रव्ययो रसम्भवे, काम्ये संकल्पोत्तरं नित्ये ततः पूर्वमपि न

प्रतिनिध्यापादानं, उभयो रदृष्टार्थत्वेन प्रयाजादिवत् प्रतिनिध्यभावात् ।
मारुतप्रयोगा परिष्मापननिमित्तदोषपरिहारार्थन्तु यत्किंचिदनियत
द्रव्यक्रियोपादानेन प्रयोगसमापनं मिष्टमेव । नचैतावता तस्य प्रति-
निधित्वं, सदृशनियमे प्रमाणाभावेन प्रतिनिधित्वानुपपत्तिः । एवं
सोमादेः फलसम्बन्धपक्षेपि तस्या दृष्टार्थत्वात् तदप[वादे]चारे न तत्प्र-
तिनिध्यापादानं । प्रक्रान्तसोमप्रयोगस्तु यत्किंचिदसदृशमपि द्रव्यं गृ-
हीत्वा समापनीय एव । प्रधानाभावे कथं प्रयोगसमाप्तिः? शिष्ट
गर्हणान्यथानुपपत्त्या प्रयोगसमाप्तिं प्रति कामनादिव प्रयोगप्रक्रमस्या-
प्यनुष्ठापकत्वस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वेन प्रधानसत्त्वासत्त्वयो रकिंचित्कर-
त्वात् । ननुच प्रधानफलं स्वर्गं प्राप्नोते, यत्प्रधानासत्त्वे नोत्पद्यते
त्याशङ्क्यते, तस्य तु सांगादेवोत्पत्तेर्न तादृशे विषये उत्पत्तिसम्भवः ।

यत् नित्यस्थले प्रत्ययायध्वंसादि, तत्कामं प्रधानाभावे नोत्पद्यतां;
नचैतावता शिष्टगर्हणान्यथानुपपत्तिकल्पित दोषपरिहारार्थं प्रयोगो न
समापनीयः, प्रयोगारंभस्यैवानुष्ठापकस्य सत्त्वात्; अतो यत्किञ्चिद्द्रव्यमुपा-
दाय प्रयोगसमापनं युक्तमेव । नचैतावता प्रतिनिधित्वं, सदृशनियमे
प्रमाणाभावेन तत्त्वानुपपत्तेः । सिद्धान्ते तु सोमादे दृष्टार्थत्वेन युक्तं स्त-
दपचारे प्रतिनिधिः ।

यत्तु मूले “श्वेनोद्भिदादिपदानां नामतासिद्धिरपि विचारप्रयो-
जनम्, श्वेनादिपदार्थस्य फलसम्बन्धे धात्वर्थसामानाधिकरण्या स-
म्भवा न श्वेनादिपदानां नामत्वं, अतएव उद्भिचारोप्यर्था देतदधिक-
रणोत्तरं द्रष्टव्य” इत्युक्तम् । तदनादरात् । तथाहि - न तावद्गुणाविधित्वं
निराकरणायां मात्वर्थलक्षणादिहेतूनां एतदधिकरणा त्पूर्वमसम्भ-
वः, एतदधिकरणपूर्वपक्षिणोपि यागवता सोमेनेत्येवं मात्वर्थलक्षणा-
या विशिष्टविधिगौरवादश्च सोमादिवाक्ये अवश्यांगीकार्यत्वेन त-
द्विषा उद्भिदादिवाक्ये उद्भिदपदार्थस्यापि यागरूपत्वांगीकारौचित्यात्

अतश्च उद्भिदपदार्थस्यैव फलभावनाकरणत्वं यजिपदं त्वर्थविशेषाद्
इकमित्येवं विधः परं पूर्वपक्षोस्तु । नत्वेतावता नामत्वसिद्धिः,
मत्वर्थलक्षणादिदोषस्य सिद्धान्तवत् पूर्वपक्षे प्यविशेषात् ।
येतु धातुपाराध्यवाक्यभेदं तत्प्रख्य तद्व्यपदेशादि हेतवः,
ते न धात्वर्थकरणत्वापेक्षा इति तन्निरूपणोत्तरमिव ततः पूर्वमप्यु-
द्भावयितुं शक्या एव ।

यदपि - धात्वर्थस्य करणत्वासिद्धौ तृतीयान्तनामपदानां धा-
तुसामानाधिकरण्याभावात् न तन्निमित्तं नामधेयत्वोपपत्तिरि-
त्युक्तम् । तदुक्तहेतुभिः गुणविधित्वासम्भवे सिद्धे अग्निहोत्रं जुहोती
तिव त्समभिव्याहारमात्रेणैव नामत्वे वगते सामानाधिकरण्यार्थं
तात्पर्यग्राहकस्य यज्ञेः करणत्वलक्षकत्वां गीकारादुपेक्षणीयम् ।

तस्मात्पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं ज्यायो नतु सूत्रकृत शून्यहृदयतापा
दिका नामत्वसिद्धिरपीति सिद्धम् ॥

सूत्रन्तु - “प्रयोगस्य” - प्रयुज्यमानाया भावनायाः, समानप-
दोपात्तेन धात्वर्थेनैव पूर्वम्, “आश्रितत्वात्”, फलान्वयो प्यौत्तरकालिकः
तस्यैव स्यादिति त्वेवं व्याख्येयम् ॥

नतु - सर्वमिदं धात्वर्थातिरिक्त भावनासद्भावे समंजसम्,
नतु तस्यामेव प्रमाणं पश्यामः । तथाहि - पच्यादिधातवस्तावत्
विकलत्यादिरूपफले तज्जनकव्यापारेच शक्ताः, नतु फलमात्रे त-
ज्जनकव्यापारमात्रेवा, इत्यविवादम् । अन्यथा ग्रामो गमनवा नि-
त्यादि प्रतीत्यापत्तेः, फलानुकूल व्यापारारम्भेपि फला नु-
त्पादं दशायां पाको भवतीति प्रयोगापत्तेश्च ; व्यापारापगमेपि
फलसत्तादशायां पाकोविद्यतइत्यस्या प्यापत्तेश्च । नच यज्ञन्तधातोः
फलानुकूले व्यापारे शक्तिः, अन्यस्य फलमात्र इति कल्पना त्रोक्तदोषा-
पत्तिरिति वाच्यं ; अनेक शक्तिकल्पनापत्तेः । नच तर्हि घञएव व्या-

पारे शक्तिः धातोस्तु फलत्वेति वाच्यं ; घञोभावप्रत्ययत्वेन धात्वर्था-
तिरिक्तार्थं वाचित्वानुपपत्तेः, पच्यर्थोविद्यत इत्यादिप्रयोग स्यैवकल्प-
नायामपि निवारयितुं मशक्यत्वाच्च । अतो न तावत्फलमात्रं धात्वर्थइति
मण्डनमतं युक्तम् । नापि व्यापारमात्रम्, त्यजिगम्योः पर्यायत्वा-
पत्तेः । अतो विकलत्यादिफले तज्जनकव्यापारेच तत्तद्भातूनां शक्तिः ।
आपि च न फलविशिष्ट व्यापारे एका, तथावे फलस्य पदार्थैकदेशत्वा-
त्पदार्थान्तरेणान्वयानुपपत्तेः; अपितु प्रत्येकमेव । तयोस्तु साध्यसाध-
नभाव स्तंसर्गबललभ्य इति न तत्राप्यतिरिक्ता शक्तिः । शक्ता
वच्छेदकश्च तत्तद्भातुत्वं, शक्यतावच्छेदकमपि तत्तत्फलत्वं तत्त-
द्व्यापारत्वं च । यथा-पचतीत्यत्र विकलतिः फलं तदनुकूलव्यापारश्चो-
भयं पच्यर्थः । व्यापारश्चात्रात्मनिष्ठः प्रयत्नो धिश्रयणफूत्कारादिकंच
शरीरगतं, सर्वस्य विकलत्यनुकूलत्वेन व्यापारत्वाविशेषात् । शक्तिश्च
फूत्कारत्वाधस्तन्तापनत्व यत्नत्वादिना प्रत्येकमेव, नतु सर्वानुगता,
अवच्छेदक मन्तरेण तस्य निर्वक्तुमशक्तेः ।

नचैवं - सर्वकारकव्यापाराणां तत्त्वेन पच्यर्थत्वे नानार्थकत्वा-
पत्तिः, तदाश्रयत्वेन च सर्वकारकाणां कर्तृत्वापत्तेः स्तृतीयाद्यनापत्तिश्चेति
वाच्यं ; सत्यपि नानार्थत्वे तदादाविव बुद्धिस्थित्वस्य वस्तुविवक्षाया
एव नियामकत्वात् । अतश्च यत्कारकव्यापारो यदा पच्यर्थत्वेन विव-
क्षितः, तदा तदाश्रयस्य कर्तृत्वं विवक्षितं । अतएव काष्ठं पचति स्था-
लीपचतीत्यादि प्रयोगोपि संगच्छते । यदातु तद्व्यापारो नविवक्षितः,
तदा तदाश्रयस्य काष्ठादेर्धातूपात्त व्यापारजनकत्वेन करणत्वस्यविव-
क्षितत्वात् काष्ठैः पचतीत्यादि प्रयोगोपि नासंगतः । अतस्सिद्धं पच्या-
दि धातूनां फल तद्व्यापारवाचित्वम् ।

किंच यत्राप्यस्ति भवति विक्रियती त्यादौ फलमेव स्पष्टं प्रतीयते,
नतु तज्जनको व्यापारः, तत्रापि व्यापारवाचित्वं धातो रव्याह्वमि त्युक्तं
अस्यादावपि कर्त्रंशे भाव्येस्त्येव हि भावनेत्येवं वदद्भिर्वैयाकरणैः, वार्ति

ककृताच्च, तदा कश्चक स्सर्वजनानुभवसाक्षिकतया पच्यदौ प्रतीय-
मानस्य व्यापारसमूहस्य वाच्यत्वकल्पना मपह्नोतुम् । अतश्च सर्व-
स्यापि फलानुकूलस्य यन्नादे धातुनैवोक्तत्वा दाख्यातार्थत्वासम्भवेन
प्रत्ययवाच्याया धात्वर्थातिरिक्तभावनाया असम्भवः । नचैवं तिङ-
र्थाभावः, फलव्यापाराश्रयस्यैव कर्मकर्त्रादिरूपस्य तिङ्गर्थत्वात् ।
तत्रापि फलव्यापारयो धातुलभ्यत्वा दाश्रयत्वमेव लाघवा च्छक्य-
तावच्छेदकम् । एव ज्ञेयत्वादिसंख्यापि तिङ्गाद्यर्थः, वर्तमानादि
कालश्च लङाद्यर्थः, प्रवर्तनाच्च लिङाद्यर्थः । तत्र फलं व्यापारं प्रति
विशेषणं, कर्म च फलं प्रति, कर्ता व्यापारं प्रति, संख्या कर्तुं
कर्मविशेषणं, कालादिकन्तु व्यापार एव, तथैवानुभवात् । अतश्च
सर्वत्र व्यापारविशेष्यक एव बोधः । नचैवं “ प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्य-
यार्थं सङ्गृह्यत स्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्ये ने ” ति स्मृत्या प्रत्यया-
र्थस्य प्राधान्यावगतेः कथं प्रकृत्यर्थस्य व्यापारस्य विशेष्यतेति वाच्यं;
“ भावप्रधान माख्यातं ” इति निरुक्तस्मृत्या भावशब्दवाच्यव्या-
पारस्य प्राधान्यावगतेः, तस्य च “ धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव
इत्यभिधीयत ” इति वैयाकरणस्मृत्या धातुवाच्यत्वावगतेः, विशेष-
स्मृत्यनुरोधेन सामान्यरूपायाः प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृते स्तुबादिविषय-
त्वेन व्याख्यानात् ।

वस्तुतस्तु नेधं प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतिः प्रत्ययार्थत्वाव-
च्छेदेन प्राधान्यनियामिका, लिङ्गसंख्यादेः प्रत्ययार्थत्वेपि प्रा-
धान्यानङ्गीकारात् । नापि प्रधानस्य सतः प्रत्ययार्थत्वनियमपरा,
“ सत्त्वप्रधानानि नामानी ” ति स्मृत्या लिङ्गसंख्यादीन्प्रतिप्रधान-
स्यापि प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् । किन्तु यत्रैव प्रमा-
णान्तरेण सुबर्थस्य करणत्वादेः प्रातिपदिकार्थं प्रति प्राधान्यं प्रसि-
द्धम्, तदनुवादमात्रमियं स्मृतिरिति नानया व्यापारस्य धात्वर्थत्वे-
पि विशेष्यताप्रतिबन्धः । एवंच पचतीति कर्त्राख्यातस्थले एक

अथको विकल्पयनुकूलो वर्तमानो व्यापारइति बोधः । पच्यत इति
कर्माख्यातस्थलेच एकाश्रयका या विकल्पति स्तदनुकूला भावनेति । प-
चति देवदत्तः पच्यते तण्डुल इत्यादौ देवदत्ततण्डुलयोः प्रथमान्त-
योः यथाक्रम माख्यातोपात्ताभ्यां कर्तृकर्मभ्या मभेदान्वयः । इतर-
कारकाणान्तु यथायोगं साक्षात्परम्परासम्बन्धेन व्यापाररूपे धात्व-
र्थ एवान्वय इति ध्येयम् ।

क्षेत्रेण स्थीयत इत्यत्र भावाख्यातेन कर्तृकर्मणो रप्रतीतेः
संख्याऽनन्वितैव, धात्वर्थान्विता वा । नचैवं धात्वर्थस्य द्वित्वादि
विषयायां द्विवचनाद्यापत्तिः, अनुशासनबलेन एकवचनस्यैव साध-
त्वात् । यत्तु उद्भाषिका भास्यन्त इति भावेपि बहुवचनं, तद्भा-
ष्यकारवचना दत्रैव साधित्यवगन्तव्यम् । अतश्च क्वचिदप्याख्या-
तस्य भावनावाचित्वाभावात् कथं तस्यां समानपदश्रुत्या करणत्वा-
वगति रिति क्षेत्रः - धातोः फले तदनुकूलव्यापारे च शक्तिकल्प-
नाया मपि धात्वर्थातिरिक्ताया आख्यातवाच्याया भावनाया अनपह्नुवादः ।

तथाहि - अनुकूलव्यापारो धात्वर्थ इति वदतोनुकूलत्वं किं जन-
कत्वमात्र मभिप्रेतं ? प्रयोजकत्वसाधारणं वा ?

नाथः, विकल्परूपफलजनकीभूत शरीरगतक्रियाविशेषजनक-
स्यात्मगतस्य प्रयत्नादे रूपक्षणस्य फलजनकत्वेन असंग्रहापत्तेः ।
नच तस्य पचतीत्यतो ननुभवादेव तदसंग्रहोपपदोषः, पचति पाके
यतति इत्येवंविधविवरणा देवानुभवस्या पह्नोतु मशक्यत्वात् ।

नद्वितीयः, कृष्यादीनामप्यत्यन्तव्यवहितानां विकल्पति प्रयोज-
कत्वेन संग्रहापत्तेः । नच फलकारण तत्कारणीभूतव्यापारयो रेव
महणमित्यत्रापि किञ्चिन्नियामक मस्ति, उभयप्रवेशस्य गौरवग्रस्तत्वात् ।

नच फलानुकूलत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वानंगीकरणात् यत्
त्वाधस्तन्तपनत्वादीनां तत्त्वेन शक्यतावच्छेदकत्वांगीकारात् यावत्तु
व्यापारेषु पच्येः प्रयोगप्रतीति तावतामेव वाच्यत्वकल्पना त्वातिप्रसंग
इति वाच्यम् ; एवं तर्हि पचति पाके यतते पाकं करोति पाकं
भावयतीत्यादिविवरणाद्यन्नादीनां पाका पृथक्करणेन यन्नादीनां पचो
संग्रहानुपपत्तेः ।

नच घञादिसमभिव्याहृतपच्यादेः फलमात्रबोधकत्वकल्पनादेव
व्यापारस्य पृथग्विवरणोपपत्तिरिति वाच्यम् ; तथात्वे व्यापारबोधक
सामग्रीतो व्यापारबोधप्रसक्तौ तद्बोधं प्रति घञादिसमभिव्याहारस्य
प्रतिबन्धकत्वकल्पना गौरवापत्तेः । त्रिधादिसमभिव्याहृतधातुत्वस्यैव
व्यापारशक्ततावच्छेदकत्वकल्पने च कार्यकारणभावद्वयकल्पनस्य
शक्ततावच्छेदकगौरवस्य चापत्तेः । घञादिसमभिव्याहृतधातुतः व्या
पारानुभवापलापपत्तेः च ।

नच विवक्षितस्यैव कारकव्यापारस्य पचिनोपादानात् यन्नादी
नां विवक्षाविरहादेव पृथक्करणोपपत्तिरिति वाच्यम् ; देवदत्तः
पचति देवदत्तः पाके यतते इत्यत्र देवदत्तनिष्ठयन्नादे विवक्षावश्यं
म्भावात् , अन्यथा भवन्मते धातुपातव्यापाराश्रयत्वाभावा देवदत्तस्य
प्रथमान्तत्वानुपपत्तेः । नच देवदत्तनिष्ठव्यापारान्तरविवक्षया तदुप
पत्तिः, तथा सति पचतीत्यत्र भवन्मते यन्नबोधकशब्दाभावेन विवर
णवेळायां यन्नानुवादानुपपत्तेः ।

अतो वश्यं पचतीत्यत्र भासमानोपि यन्नादिः न पच्यर्थ इत्यभ्यु
पगन्तव्यम् । कस्तर्हि पच्यर्थ इति चेत् ? फलावच्छिन्नो व्यापार विशेष
एव , यो वस्तुतः फलजनकः । फले तज्जनकव्यापारविशेषेच त्वदुक्त
रीत्यैव वा अतिरिक्ता शक्तिः, तयोस्तु जन्यजनकभावस्संसर्गबल
लभ्यः । अस्मिन् पक्षद्वये द्वितीयार्थः फलाश्रयत्वं, ननु फलमपि,
तस्य धातुनैव लाभात् ।

अथवा व्यापारविशेषएव धातोःशक्तिः, ननु फलेपि, गौरवात् ;
द्वितीयायास्तु फलमर्थः, नत्वाश्रयत्वमपि, तस्य प्रकृतिप्रत्यय समभि
व्याहारादेव बोधोपपत्तेः ; नन्वेवं त्याजिगम्योः पर्यायत्वापत्तिः, सं
योगानुकूलं हि कर्म गमेरर्थः, विभागानुकूलं त्यजेः, तथादिकर्ममात्रं धा
त्वर्थः फलसामान्यं च द्वितीयार्थः तदात्याजिगम्योः पर्यायत्वापत्तिः,
तथा च ग्रामंगच्छतीति चकत्वये ग्रामन्यजतीति प्रयोगापत्तिरिति चेत् ?
गमिधातु समभिव्याहृत द्वितीयाया स्संयोगरूपफलविशेषबोधकत्वं
त्याजि समभिव्याहृतायाश्च विभागबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिकल्पनेन उ
क्तातिप्रसंग निरासात् ।

वस्तुतस्तु विजातीय फलानुकूलताव द्वापारविशेषनिष्ठा फ
लानुकूलान्तिमव्यापारनिष्ठावा यागत्वादिजाति रखण्डोपाधिरेव वा
तत्तत्फलजनकतावच्छेदकतया सिद्धा तत् ज्ञातुशक्यतावच्छेदिका सर्ता
तत् ज्ञात्वर्थः । एवं कर्मत्वकर्तृत्वादिकमपि क्रियाजन्यफलशालि
त्वादि समनियतं जातिरूप मखण्डोपाधिरूपं वा सामान्यमंगीकृत्य
तस्यैव द्वितीयार्थतावगन्तव्या । अतएव व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वं देवता
त्वंचेति सिद्धान्तोपि संगच्छते, अन्यथा आश्रयभेदेन कृति व्यक्ति
भेदस्यावश्यकत्वात् कर्तृत्वैक्योपपादानानुपपत्तेः । तस्य च ससम्बन्धि
कत्वांगीकारात् निरूपकापेक्षायां करणादिना निरूपकेणान्वयोपि नानु
पपन्नः । अस्मिन् पक्षे फलानुकूल व्यापारार्थकेषु पच्यादिषु प्रयोज्य
व्यापाररूपस्य फलस्य नावश्यं शब्देनैव भावनापेक्षा, पाकत्वादिसम
नियतस्य विकलत्यनुकूलत्वादिधर्मस्या क्षेपेणैव भानोपपत्तेः । एवं प्रयो
ज्यव्यापाररूपफलवाचिष्वपिधातुषु भवति विवक्षिततीत्यादिषु वाच्येन
विकलतिवादि सामान्येन स्वसमनियतस्य प्रयोजक व्यापारजन्यत्व
स्याक्षेपेणैव बोधोपपत्तेर्न तदंशे शब्द व्यापारकल्पना युक्ता । अतएवो
भयत्र विवरणेन नियमेन तेषामुल्लेखः । नहि पचतीत्यस्य विकलत्य
पिक्लिप्ततीत्यस्य वा कृत्वा विवरणं कचि ज्ञियतं दृश्यते । तस्मात्प्रयो

ज्यप्रयोजकव्यापारयो रन्यतरवाचिषु धातुषु इतरप्रतीति राक्षेपेणैवेति न तस्मिन्नपि शब्दव्यापारकल्पनावसरः । अत एवाकृतं वार्तिककृता “ कदाचि दभिधीयमानकर्माशक्त्याक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारः स्वयमाक्षिप्त प्रयोज्य व्यापारं च प्रयोजकव्यापारमात्रं विवक्ष्यते, घटं करोत्योदनं पचतीति, कदाचि दाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारं प्रयोज्यव्यापारमात्रं घटोभवति विरुद्धयन्ति तण्डुला ” इति । तास्तिद्धं फलानुकूलयावद्वापारविशेषवर्ति अन्तिमव्यापारवर्तिवा पाकत्वयागत्वादिजातिरखण्डोपाधिर्वा तत्तद्धानुशक्यतावच्छेदकं, शक्ततावच्छेदकं च तत्तद्धानुत्वमिति । अतश्च फलानुकूलव्यापारसमूहस्य पच्यर्थेतिपि तदनुकूलस्य यन्नादेर्धात्वर्थात् पृथक् क्रिभमाणस्य धात्वर्थत्वायोगात्, विवरणवेलायाश्च भासमानस्य भानकारणजिज्ञासायां धातोरन्यत्रव्यापृतत्वात्, पारिशेष्यात् तिवादेरेव तद्बोधकत्वमितिनिश्चीयते। तत्र पचति पाकं भावयतीति अनुकूलव्यापारवाचिणिजन्त भूधातुना विवरणात्संग्राहकलाघवाच्चानुकूलव्यापारएव तिङर्थो नतु यत्तमात्रं, रथो गच्छतीत्यादौ रथे यन्ना सम्भवेन अव्यापकत्वात् । अतः सर्वसाधारण्येना नुकूलव्यापार एव तिङर्थः । नच पाकं करोतीति यत्तार्थकेन कृत्वा विवरणात् तिङोपि यत्तार्थकत्वं, करोतिभावयति पर्यायत्वेन यत्तार्थकत्वासिद्धेः । यथैवहि घटोभवतीत्यादौ भवनकर्तृत्वं प्रतिपन्नेस्य घटस्य तमपरो भावयतीत्यादौ भावयतिकर्मत्वं, एवं तमपरः करोतीत्यत्र करोतिकर्मत्वमपि । अतश्च भवत्यर्थे कर्तृकर्मकत्वाविशेषात् करोतिभावयति पर्यायो नयत्तार्थकः । अतएव रथो गच्छतीत्यत्रापि करोतिना विवरणमविशिष्टं ।

किंच यत्तार्थकत्वे करोते र्यततेरिवा कर्मकतापत्तिः । अतश्च स कर्मकत्वाकर्मकत्वरूपधर्मभेदान्नकरोतिपत्योः पर्यायत्वं, अपितु भावयति पर्यायत्वमेवेति, - तद्विवरणं मप्यनुकूलव्यापारवाचित्वएव तिङस्वाधकम् ।

यत्तु पचति पाकेयतते इत्येवं यत्नेनविवरणं, तत् लाक्षणिकम्, संग्राहकलाघवानुरोधेन अनुकूलव्यापारे शक्तौ गृहीतायां यत्तत्वेन तद्बोधस्य लक्षणयांगीकारात् । वरंच सामान्यवाचकस्य पदस्य लक्षणयापि क्वचिद्विशेषपरत्वं, नतु यन्नादिविशेषवाचकस्य रथादिनिष्ठविशेषलक्षकत्वं, जहास्वार्थलक्षणापत्तेः । अत्रोपि क्लृप्तिरूपफलोद्देश्यकः पाकानुकूलो व्यापारसमूहएव तिङर्थः । तत्रच सर्वानुगतस्यान्योत्पादक व्यापारत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वात् तेन रूपेणारुपाता द्वेधेपि तत्तद्विशेषरूपेण तत्तदितिकर्तव्यताविधिभ्यो बोधा स तेषामपि वैयर्थ्यमिति पाथेसारधिमतानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु तत्तज्जन्यभेदेन तत्तदुत्पादकभेदेनच व्यापारत्वभेदादेकशक्यतावच्छेदकाभावेन सर्वानुगतैकशक्तिकल्पनानुपपत्तेस्तत्तद्विशेषविषयकतत्तच्छक्तिकल्पनच तत्तदितिकर्तव्यताविधिनां वैयर्थ्यापत्ते स्तेषां तात्पर्यग्राहकतांगीकारेच अनेकशक्तिकल्पनस्य तावदवश्यंभावात् लाघवादेकत्रैव शक्ति रन्येषां लक्षणादिना विध्यन्तरेण वा बोध इत्यंगीक्रियते । नच क्व शक्तिः क्व लक्षणेत्यत्र नियामकाभावः, पचति पाके यतते पाकं करोतीत्यादिविवरणस्यैव यत्तशक्तिग्राहकत्वात् । नच संग्राहकलाघवानुरोधेन अनेकशक्तिकल्पना युक्ता, गंगापदस्यापि तीरे तदापत्तेः । यत्रापि गुरुभूतैक शक्यतावच्छेदकानुरोधेन एकशक्तिकल्पनं, तत्रापि लघुभूतैकशक्यतावच्छेदकसम्भवे संग्राहकलाघवार्थं गुरुभूतावच्छेदकांगीकरणमन्यायमेव । संग्राह्याणामवच्छेदकप्रतीत्युत्तरप्रतीतिकत्वेन तन्निष्ठगौरवस्य फलमुखत्वेना प्रामाणिकत्वात् । अतश्च यत्तत्वस्य जातिरूपत्वेन लघुत्वाच्छक्यतावच्छेदकत्वं । नच यत्तत्वेन रूपेणभानाभावः, पचतिपाकेयतते पाकंकरोतीति विवरणस्यानुभाविकत्वात् ।

यत्तु कृत्वा नयत्तार्थकत्वं, भावयतिपर्यायत्वादित्युक्तं; तत्र, भावयतिपचति करोतेरपि यत्तार्थकत्वस्यैव लाघवेनांगीकारात् । नच श

कयतावच्छेदकस्य पदा दप्रतीयमानस्य कल्पयितुं मशकयत्वा त्वत्वं करोते यत्नार्थकत्वं, प्रयत्नाभावे वातरोगादिना स्पन्दमाने चैत्रे स्पन्दानुकूलविजातीयवायुसंयोगरूपव्यापारवत्यपि नायं स्पन्दं करोतीति प्रयोगदर्शनात् यत्नार्थकत्वप्रतीते र्वापारजन्यत्वाविशेषेपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यामेव घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारदर्शनाच्च । नच बीजिनाङ्कुरः कृतः रधो गमनं करोति स्थालीपाकं करोतीत्यादौ अचेतनेपि प्रयोगात् अनुकूलव्यापारवाचित्वं, उभयविधव्यवहारसत्त्वे शक्यतावच्छेदकलाघवस्यैव नियामकत्वात् । अचेतने कृत्याभयव्यवहारस्तु अनुकूलव्यापारे लाक्षणिकः । अत एव चैत्रत्वाद्यप्रतीत्यापि शोभनः पाकं करोतीत्यादौ शोभनाश्रितः पाकानुकूलो यत्न इत्येष प्रतीयत इति कैश्चिदुक्तम् । अतो यत्न एव कृजर्थः ।

यत्तु कृजो यत्नार्थकत्वे यतते रिवाकर्मकतापत्तिः । फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं हि धातोस्सकर्मकत्वम् । यथा - पच्यादौ, फलस्योदननिष्ठत्वात् व्यापारस्य च देवदत्तादिनिष्ठत्वात् । अकर्मकेतु शयनासनादौ क्रियाफलयो रेकवृत्तित्वात् न सकर्मकत्वम् । अतश्च यत्नजन्यफलस्य कर्मण्यभावाद्यथैव यतति रकर्मकः, तथैव कृजोपि स्यात् । अथ ज्ञानजन्यस्य ज्ञाततारूपफलस्यैव कृतिजन्यस्याप्युत्पत्तिरूपस्य तस्य कर्मणि स्वीकारात् ज्ञाधानुषदेव कृजोपि सकर्मकत्वं? ततो यतते रपि तदापत्तिः । ततश्च देवदत्तेन क्रियते घट इति वत यतति धातोरपि कर्मणि लकारापत्तिः । यतति वद्वा कृजोपि तदनापत्तिः । घटं करोतीत्यादौ घटे द्वितीयानापत्तिश्च । कृजोप्यकर्मकत्वाङ्गीकारे “कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः” इत्येतत्सूत्रविहितयगाधनापत्तेः क्रियते घट स्वय मेवेत्यनापत्तिश्च । तद्वदेव वा यत्तरेरपि तदापत्तिरित्युक्तम् :- तत्र, वस्तुतो यः फलव्यधिकरणो व्यापारस्तद्वाचित्वं धातोस्सकर्मकत्वमभिप्रेतं? किंवा फलव्यधिकरणत्वेन व्यापारवाचकताभिप्रेता?

नाथः, पच्यादेरपि फलाविवक्षाया मकर्मकत्वाङ्गीकारात् तत्र फलव्यधिकरणत्वस्य वस्तुतस्तत्त्वा दतिव्याप्तिः । नच वैवक्षिका कर्मकत्वसाधेपि स्वाभाविककर्मकत्वानङ्गीकारात् स्वाभाविकसकर्मकत्वलक्षणाव्याहृतिः, एवमपि यत्तत्यादौ स्वाभाविककर्मके उत्पत्तिरूपस्य फलस्य यत्नव्यधिकरणत्वेनातिव्याप्तेरनिवारणात् ।

नच धात्वर्थभूतफलसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ये एव तत्प्रयोजके, उत्पत्तिश्च न यतते रथोऽपि फलसामानाधिकरणक्रियैवेति वाच्यम् ; तथात्वे करोतेरपि उत्पत्तिवाचित्वेन फलभेदोपपत्त्या शक्तदोषाप्रसंगेन यत्न[फल]वाचित्वे बाधकाभावात् । आसन्नशयनादीनामपि कालादिकर्मयोगेन स्वाभाविकसकर्मकत्वस्य चैत्रेणास्यते मास इत्यादिप्रयोगसिद्धार्थमङ्गीकृतत्वात् तत्र च फलव्यापारयो रेकनिष्ठत्वादुक्तलक्षणाव्याप्तेश्च ।

अत एव न द्वितीयोपि ; फलव्यधिकरणत्वस्य वस्तु स्वभावबललभ्यत्वेन वाच्यताङ्गीकारे गौरवाच्च । अतो नेयं सकर्मकाकर्मकत्वयो निरुक्तिः । किन्तु अविवक्षाविरहविशिष्ट कर्माकांक्षाधुतत्वं सकर्मकत्वम् । अस्ति चेदं घटं करोतीत्यादौ, कृजोनियमेन विवक्षायां सत्यां कर्मपदसाक्षात्काशत्वात् । नतु पर्यायत्वेपि यतते, आकांक्षाया रशब्दविशेषधर्मत्वेन पर्यायत्वा बाधकत्वात् । अतश्च यथैव कर्मत्वमित्येतत्पदं नानयतिपदापेक्षं, किन्तु समानार्थकत्वेपि द्वितीयैव तत्साक्षात्काशं, तथा पर्यायत्वेपि कृज एव कर्माकांक्षां नयतते । अत्र च कर्माविवक्षायां पच्यादेर कर्मकत्वमविवक्षाविरह, वैशिष्ट्याभावा दव्याहृतं । आसनादीनां च कालादियोगविशिष्टानां कर्माकांक्षादविरहं सकर्मकत्वम् ।

एवं यत्रैक एव धातुरर्थान्तरे सकर्मकोर्थान्तरे वा कर्मकः तत्रात्येकस्यैव तत्तदर्थं प्रतिपादकत्वरूप धर्मपूरस्कारेण कर्मसाक्षात्काशतदनाकांक्षत्वे द्रष्टव्ये । यथा सुधीतोः प्रधानार्थकस्य ग्रन्थमान

व्यापारवाचित्वे अकर्मकत्वं, ग्रहित व्यापारवाचित्वे च सकर्मकता ।
अत एव यत्र कर्मद्वयत्वाकाक्षत्वं तत्र द्विकर्मकत्वमपीति प्राञ्चः ।

वस्तु तस्तु द्वितीयकर्मणो मुख्यकर्मत्वाभावेऽपि कर्मकारकसम्बन्धित्वविवक्षायां अपादानादि कारकान्तराविवक्षायां च पारिभाषिक कर्मत्वस्य व्याकरणे प्रतिपादनात् न तस्यायकर्मतुल्यत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

अतश्च कुजोयत्नपर्यायत्वेऽपि सकर्मकत्वाक्षतेः युक्तः तन्निमित्त द्वितीयाकर्म लकारादियोगः, कर्मवत्कर्मणेति सूत्रविहित यगादि योगश्च । तत्र त्वयं विशेषः, यत्प्राप्यकर्मातिरिक्त कर्मान्तराकाक्षत्वं एव सः, न तु प्राप्यकर्मण्यपि । अत एव जायतेऽष्टः स्वयमेवेत्येवं न भवति, भवति च स्वयमेव क्रियतेऽष्टिति । न त्वेतावतायत्नत्वेऽपि कर्मकर्तरिप्रयोगः, तस्य शब्दस्वाभाव्येनैव कर्मानाकाक्षत्वात् । शब्द स्वभावेन कर्माकाक्षादेशधातोः कर्मत्वाविवक्षापूर्वकं तस्यैव कर्तृत्वविवक्षायां यगादिविधानात् ।

नन्वेवमपि “ कर्मवत्कर्मणालुल्यक्रिय ” इति सूत्रेण कर्मनिष्ठ व्यापारएव कर्तृत्वविवक्षायां यगादिविधानात् यत्तस्यच देवदत्तनिष्ठत्वेन ओदननिष्ठत्वाभावात् पच्यते ओदनस्त्वयमेवेति प्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न ; - तादृशस्थले कुजादे रघुत्पत्त्यादिरूपफललक्षकाङ्गीकारात् । लक्षणौचित्या प्युपपत्तिप्रये निरूपयिष्यामः ।

तस्मिद्धं कुजो यत्नश्चाचिरत्वात् तेन यततिना च विवरणः दाख्या तस्य यत्नवाचित्वम् । अत एव न्यायसुधाकारो प्यमुमेव पक्षं संक्षेपेणानुसृतवान् ।

यत् पचति पाकं भावयतीत्यनुकूल व्यापारवाचि निजन्तभूधानुना विवरणं, तच्छब्दपतावच्छेदक गौरवान्ते लक्षणेकार्थविवयं व्याख्येयम् ।

एवं रभोगच्छति चैत्रोजानातीच्छति करोतीत्यादौ भन्तुकूलव्यापारे गमनाद्याश्रयत्वएववा लक्षणेऽपि द्रष्टव्यम् । नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्व इत्यपि । शक्ततावच्छेदकं च करोति समानाधिकरणत्वादिदिक् । अतश्च षटोभवतीत्यादौ तदभावा ज्ञानाभावेऽपि संख्यादिभानार्थमेव तिङादि प्रयोगइति मूलानुयायिनः ।

वस्तु तस्तु लाघवा त्तिङ्त्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकम् । अतश्च षटोभवतीत्यादावपि भवनाश्रयत्वएव लक्षणा । नचाश्रयत्वस्य संबन्धविधेयैवभानोपपत्तेर्लक्षणावैयर्थ्यम्, नामार्थ धात्वर्थयोर्भेदान्वयस्या व्युत्पत्त्यात् । अन्यथा चैत्रः पचति तण्डुलः, चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावन्वय बोधापत्तेः । क्वचित्कृत्यर्थे कारकान्वयः क्वचित्कारुपा तार्थइति व्युत्पत्तिवैचित्र्यं कल्पनापत्तेश्च । आख्यातेना श्रयत्वलक्षणायास्तु तत्रैव भावनावत्कारकान्वयोपपत्तेः न व्युत्पत्तिवैचित्र्यम् । अत्र तिङ्त्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकं, न तु स्थानिभूतलट्त्वादि, तस्य साधुत्वबोधनार्थं कल्पितत्वेन स्वतोविद्यमानत्वात् ; प्रतिव्याकरणं तेषामननुगतत्वाच्च । यत्र तु गच्छेत्त्यादौ तिङ्गोलोपः, तत्र शब्दादि विवरणस्यैव तद्वाचकत्वम् । नच तिङ्गादिलोपज्ञानं तद्बोधकं, तज्ज्ञानाभावेऽपि तद्बोधस्यानुभाविक्तत्वात् । तत्सिद्धमाख्यातस्य यत्नोवाच्यइति ।

सच यत्नः कृज्यात्वभिहितइव आख्याताभिहितोऽपि नित्यकर्मसाकांक्षएव प्रतीयते, विशेषेण तु विध्यादि समभिव्याहारे सतीप्सित कर्मकः । अतएव स्वास्थयकाभशयीत इत्यादौ शयनादेरकर्मकत्वेऽपि स्वास्थ्यस्यभावनाकर्मत्वोपपत्तिः । अतश्चाख्याताभिहितस्य यत्तस्य वस्तुतः फलभावनानुकूल व्यापारत्वात् भावनापदवाच्यत्वोपपत्तिः । साच सकलकारकान्वयित्वा दक्षति बाधके मुख्यविशेष्यतयैव प्रतीयते ।

तथाहि - न तावत्प्रथमान्तं प्रतिभावनया संख्यावद्विशेषणत्वाभ्युपगमेन प्रथमान्तस्य मुख्यविशेष्यत्वम्, तथाच सति भावना

प्रकारकशाब्ददुहित्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः
कारणमिति नियमः फलितः । नन्वासौ सम्भवति, कष्टः पचति
दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया दित्यादौ प्रथमान्तपदाभावेन व्यभिचारात् ।
नन्वाध्याहारेण तत्सम्पादनं, अध्याहारापेक्षया ऽऽनुशासनिकनिरुद्ध
लक्षणायाः लघुत्वेनाख्यातेनैव कर्तृकर्मलक्षणौचित्यात् । नह्यत्र दध्ना
जुहोतीतिवत् स्वर्गकामपदानुषंगं शक्तिं शक्यते, येन लक्षणातोपि
लाघव माशङ्क्येत, इन्द्रियकामपदस्या नन्वयापत्तेः । यस्त्वन्नाख्यातेना
ध्वर्युः कर्ता लक्ष्यते, नासौ पूर्वं प्रथमान्तपदोपात्तः, योनुपप्येत । अतो
लक्षणेवाख्यातेन कर्तृकर्मणो स्तत्रैवाभेदान्वयः श्वेत्नादिपदानां । युक्तं
चैतत् - संख्यायाः स्वमानपदभ्रुत्यैव कर्त्राध्वन्योपपत्तेः । इतरथा
भिन्नपदोपात्तचैत्राध्वन्ये गौरवात् ।

किंच विभावय मृगो धावतीत्यादौ महाभाष्यकाराभ्युपेतैक
वाक्यतायां साधुतापि प्रथमान्तविशेष्यकत्वेनावकल्पते । तथाहि
न ताव दत्र मृगस्य विभावनं प्रति कर्मत्वं, द्वितीयान्तरापात्तेः ।
नच द्वितीयान्तपदाध्याहारेण कर्माकांक्षापूर्तिः, वाक्यभेदापत्तेः ।
अतो धावनभावनाया एव कर्मत्वं वाच्यम् । तच्च तदोपपद्यते,
यदि तस्य नान्यत्र प्रकारतयान्वयः । अन्यथा सकृदुच्चारिताया
ठभयन्नान्वयानुपपत्तेः । भावनायाः प्रथमान्तं प्रति विशेष्यत्वेतु कर्म
तात्संख्येयं तस्या विभावनभावनां प्रति अन्वयोपपत्तिः । नच तदापि
तत्र द्वितीयापत्तिः शङ्क्या, स्वादिविभक्तीनां प्रातिपदिकपरत्वस्य
नियतत्वेनाख्यातपरत्वशंकानुपपत्तेः । नच मृगः तमगतयत्नस्य नित्यानु
मेयत्वेन भवन्मतेपि साक्षात्काररूपविभावनकर्मत्वानुपपत्तेः कथं मेक
वाक्यत्वोपपत्तिरिति वाच्यं; विभावनस्य साक्षात्कारघटितत्वाभावेन
नित्यानुमेयकर्मत्वस्याऽप्युपपत्तेः । घटितत्वेपि वा भावनाश्रयत्व
कारणतः लक्ष्यार्थस्यैव विभावनकर्मत्वोपपत्तेः । अतोऽस्मन्मते एकवा

क्यत्वोपपत्तिरिति मुख्यविशेष्यैव भावना । एतेन भावनायाः मुख्यविशेष्य
त्वे पाकभावनाजायत इत्यस्मिन्नर्थे पचति भवतीति प्रयोगोपत्तिरिति दूष-
णमिष्टापत्त्यैव निरस्तम् । अतएवोक्तं वाक्यपदीये “ बहुधापि तिरु-
न्तेषु साकांक्षेष्वेकवाक्यता ” इति ।

किंच भवन्मते सर्वकारकाणां धात्वर्थे तस्य कालादेश्यभावनायां
संख्याभावनयोश्च प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये अन्वयः स्वीकाराद्व्युत्पत्तिरिति वैचि-
त्र्यकल्पनापत्तिः । तद्वरं वक्ष्यमाणरीत्या सर्वेषां भावनान्वयान्गीकारा-
देकैव व्युत्पत्तिर्युक्ताकल्पयितुम् ।

एतेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये भावनान्वयान्गीकारेपि आख्यातल-
क्ष्येकर्तरि कर्मणिवा तदन्वयइति न भावनायाः मुख्यविशेष्यत्व मि-
त्यपास्तं, व्युत्पत्तिरिति वैचित्र्यतादवस्थयात् ।

किंचास्मिन् पक्षे “ भावप्रधानमाख्यातं ” इति स्मृतिविरोधः ।
तथाहि - न तावदियं स्मृतिः भावशब्दवाच्य भावनाप्राधान्यं प्रकृ-
त्यर्थापेक्षया विधत्ते, तस्य प्रकृतिप्रत्ययाविति स्मृत्यैवसिद्धेः । किन्तु
यदाख्यातं शक्तिलक्षणासाधारण्येन भावनासंख्या कालकर्त्रादिपरं तत्र
भावनायाः प्राधान्यं, नतु कर्त्रादेरित्येवं परम् । अतएव “ धात्वर्थः
केवलशुद्धो भावइत्यभिधीयत ” इति व्याकरणस्मृत्या धात्वर्थस्य भाव
परिभाषणेपि नास्मां निरुक्तस्मृतौ भावशब्देन तदग्रम् । तथासति
धातोरेव भाव प्रधानत्वापत्त्या आख्यातशब्दस्य भावप्रधानत्वानुपपत्तेः ;
किन्तु निजन्तस्य भुवोजन्तत्वं व्युत्पत्त्या आख्यातार्थभावनायाः । धैया-
करण परिभाषणन्तु तच्छास्त्रं विहितकृत्यविषयं, न निरुक्तविषयमपि,
तस्य परिभाषारूपत्वेनान्यत्राप्रवृत्तेः । तदपि च न पुंसके । भावेकइत्यादौ
शुद्धधात्वर्थग्रहणमेव नतु त्वलर्थभाव ग्रहणमित्येतदर्थम् ; नतु भावपद
वाक्यनियमार्थं, प्रवृत्तिनिमित्तादे स्तदनुपपत्तेः । नच “ सर्वमाख्यातजनामे ”
ति निरुक्तकारेणाभिधानात् आख्यातशब्देन धातु रेवोच्यतइति वाच्यं,

कृदन्तेधातौ चारुपातपदप्रयोगाभावेन आरुपातपदस्य धातुवाचित्वानुपपत्तेः । निरुक्तेनामनिर्वचने चारुपातशब्देन लक्षणयारुपातान्तस्यधातोर्ग्रहणं नानुपपन्नम् । अतएव तान्यारुपातानीति जैमिनिस्त्रेपि चारुपातशब्देन लक्षणया त्वयान्तधातोर्ग्रहणम् । एतावास्तुविशेषः, य जैमिनिस्त्रे चारुपातान्तत्वं विशेषणं, तेनतिङन्तस्यैवधातोर्ग्रहणं । निरुक्तेतूपलक्षणं, तेनतत्रा तिङन्तधातुस्वरूपस्यैव । नत्वेतावता आरुपातशब्दस्यधातुवाचित्वं, कृदन्तेधातौ पाकइत्यादौ तत्पदप्रयोगाभावेन तद्वाचित्वानुपपत्तेः । अपितु तिङ्वाचित्वमेव । अतः आरुपातप्रतिपाद्यनैकपदार्थविषये कस्य प्राधान्यमिति जिज्ञासायां भावनाप्राधान्यमनया स्मृत्या नियम्यते । एवं “ सत्त्वप्रधानानिमात्रा ” नीत्यत्रापि अनेकार्थप्रतिपादकेषु प्रातिपदिकापरणामधेयेषु नामसुपाश्वकोलावकइत्यादिषु विभक्त्युपातसंख्यानवययोगिनस्त्वपदाभिधेयस्य कर्तुरेव प्राधान्यं नतु शाकृते रित्ययमर्थोऽवगम्यते । नास्तत्राविशेषेपि च यत्र घटादिपदे घटवटत्वरूपयोरुभयोरपि अर्थयोर्विभक्त्युपातसंख्यानवययोगित्वरूपासत्त्वता तत्रोभयोरपि शब्दतः प्राधान्यं । अतएव शाकृत्यधिकरणेभिहितं “ यत्तृतीया [त्या]यादौ जातेरेव संख्याकारकान्वयोन्यत्र लक्षितव्यक्तेः जातिव्यक्तयोश्च नवैशिष्ट्यावगाहोकोबाधः । किन्तु बोधद्वयं शक्तिलक्षणाजन्य”मिति । अतस्तत्रोभयोस्तत्त्वभूतत्वाद्दुभयोरपि प्राधान्यं । तदेवं आरुपातेनामसुच्य अनेकार्थप्रतिपादकेषु अनया स्मृत्या प्राधान्यं नियम्यते । सुबादिषु त्वनेकार्थप्रतिपादकेषु प्रधानभूतक्रियान्वयित्वात्कारकादेरेवप्राधान्यम् । नतु लिंगसंख्यादेः । प्रधानभूतक्रियान्वयित्वं च क्रियान्वयित्वविरहे कारकत्वव्याघातात् । क्रियायाः प्रधानत्वंच क्रियापदं विनाकारकाणां नैराकांक्ष्यादर्शनात् । अतः प्रधानभूतक्रियान्वयित्वात् सुबर्थकारकादेरेव प्राधान्यम् । लिंगसंख्यादेस्तु समानाभिधानं श्रुत्या तदन्वयित्वम् । तच्च साक्षादयोग्यमिति पदश्रुतेर्योग्यतारूपलिंगाच्च पाठिकः प्रातिपदिकार्थं अन्वयइति प्रातिपदिकार्थस्यापि लिंगसंख्येप्रति प्रा-

धान्यम् । अतएव विभक्त्युपातसंख्यानवययोग्यत्वरूपासत्त्वताप्यस्य पाठिकान्वयमादायैव निर्वाहः । सर्वं चेत् त्वनेकत्वाधिकरणे वक्ष्यते ।

प्रातिपदिकार्थस्तु प्रधानभूते कारकरूपे प्रत्ययार्थेनेति, “ प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सङ्गृह्यतस्तदोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन ” इति स्मृत्या प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यावगमात् । सामान्यस्मृतिरपीयं प्रमाणान्तरानुसारात् कारकादिविषयैव नतु संख्यादिविषयापि । अन्यथा प्रातिपदिकार्थस्य सत्त्वसमाख्यानुपपत्तेः । कारकादिरूपसुबर्थस्तु प्रधानभूते प्रत्ययार्थे भावनाया मन्वेति, नतु धात्वर्थे प्रत्ययार्थान्तरे वा, तेषां सुपसर्जनत्वात् ; प्रधानान्वयस्य चाभ्यर्हितत्वात् ; कारकाणां धात्वर्थे तस्य च भावनाया मन्वय इति व्युत्पत्तिद्वयकल्पनापत्तेश्च । अतो लाघवात्सर्वेषां भावनायामेवान्वयो युक्तः । सच यद्यपि साक्षादयोग्यः, तथापि पाठिकान्वयलभ्यधात्वर्थद्वारक इति निश्चीयते । एवं प्रथमान्तस्यापि चेन्नादिपदस्याभिहितकर्तृकर्मकारकवाचिनी प्रथमेति मते कर्तृकर्मवाचकत्वात् कर्तृत्वादे युक्त एव भावनान्वयः । प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति मतेतु प्रातिपदिकार्थस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वाधिकारित्वान्वयतमसंसर्गेण भावनाया मन्वयो नानुपपन्नः । एवं सम्बोधान्तस्यापि द्रष्टव्यम् ।

एवं निमिशादेः कारकत्वाभावेपि अनुष्ठापकत्वावगमात् विधिपदेवानुष्ठेयार्थां भावनाया मेवान्वयः ।

एवं त्वाप्रत्ययादीनां क्रियासम्बन्धसापेक्षाणां क्रियाभ्यावृत्तिविहितानां च कृत्वमुजादीनां भावनायामेवान्वयः, पाठिकान्वयः परंपारपर्यायी । इदंच तत्रतत्रोपपादयिष्यते ।

पष्ठयास्तु सम्बन्धसामान्याभिधायिन्याः कारकविभक्तित्वाभावात् भावनाविभाष्य न्येन सम्बन्धो न विरुद्ध्यते । अतश्च तस्याधात्वर्थं कारकादिभि रप्यन्वयो नानुपपन्नः, इति मूलानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु तत्रापि साक्षात्परम्परासाधारण्येन भावनायामेवान्वयः, प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् । धात्वर्थस्य तु भावनायामेवान्वयः, प्रकृत्यर्थत्वात् कारकत्वेन विवरणाच्च ।

किञ्च धात्वर्थस्याप्यत्र कारकत्वेनान्वयाभावे तृतीयान्तानां ज्योतिष्टोमादीनामनन्वयापत्तिः । नच साधुत्वार्था अभेदलक्षणार्थावातृतीयेतिवाच्यं, करणत्वरूप श्रौतार्थाविवक्षायां कारणाभावात् । अभेदलक्षणार्थायां तृतीयायाश्चन्द्रसिकाप्यदर्शनाच्च । धान्येन धनवानित्यादावपि न धान्याभित्तधनवानित्यर्थः, धान्यस्य धनसम्बन्धोत्पत्तिं प्रतिकरणत्वापत्तेः दण्डेन घटो भवतीतिवत् लक्षणार्थां प्रमाणाभावात् । अतएव भासमानोपि धनधान्याभेदः पाठिकान्वयलभ्यएवेति न तदर्थमपिलक्षणा । अतोलक्षणायाः क्वाप्यदर्शनात् तृतीयान्तनामधेयानुरोधेनापि धात्वर्थस्य करणत्वं मवश्यमंगीकर्तव्यं । अतएव चान्यकरणत्वस्य पदार्थविधया भासमानत्वात् धात्वर्थस्यापि करणत्वं न संसर्गबललभ्यं । अपितु धातुलभ्यमेव । अतश्च धात्वर्थो यागादिः करणत्वेनान्वेति । तच्च कारकत्वात् भावनायामित्यपि द्रष्टव्यम् ।

एवं लडादिवाच्यः कालोपि पाठिकान्वयलभ्य धात्वर्थद्वारा वा साक्षात्सम्बन्धेनैव भावनान्वयी ।

एवं विधिरपि प्रवर्तनारूपः प्रधानभूतायां तस्यामेव भावनाया मन्वेति जनकत्वसम्बन्धेन । संख्यायास्तु प्रतीत्यनुरोधात् अनुशासनानुरोधाच्च भावनाक्षिप्त कर्तृत्वकर्मत्वान्यतरयोगित्वं । भावनाहि कर्तृत्वकर्मत्वे अखण्डोपाधिरूपे आक्षिपति । तेच स्वाश्रयमाक्षिपतः । कर्तृत्व कर्मत्वयोश्चाक्षेपलभ्ययोरपि शब्दत्वसिद्धयर्थं लक्षणा, नतु तद्वाभयस्यापि । सर्वत्रैतत् विस्तरेण कर्त्रधिकरणे निरूपयिष्यते ।

तत्र शब्दादिविकरणस्थले तिङ्वाच्या संख्या कर्तृत्वान्विता । यागादिविकरणस्थले कचित्कर्मत्वान्वितापि । नतु तत्तदाश्रयान्विता,

तस्याशब्दत्वात् । अतएव दर्शपूर्णमासादावाश्रयभेदेऽपि कर्तृत्वैक्यादिकवचनं । क्षौमेवसानावित्यत्र प्रमाणान्तरानुसारात् अधिष्टानलक्षणा मंगीकृत्य संख्यान्वय आश्रयएवेति विशेषः । अतस्संख्यायाः कर्तृक मांख्यातस्थले तावत् तत्रैवान्वयइति मूलानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् मुखास्मृत्यभिहित संख्याया इवास्या अपि पाठिकान्वयलभ्य कर्तृत्वद्वारकः कर्मत्वद्वारको वा परंपरासम्बन्धेन भावनायामेवान्वयः । भावाख्यातस्थले तु भावनाया मेवान्वयस्संख्यायाः । यथा चैत्रेणमुप्यते स्थायते इत्यादौ । अत्राहि स्थापादिकृति स्तिङ्ग्यो खण्डोपाधिरूपः कर्तृत्वन्तु तृतीयार्थः । अतएव चैत्रेण किंक्रियते इति प्रश्ने मुप्यत इत्युत्तरसंगच्छते । अतः प्रतीत्यभावात् नात्र कृति स्तिङ्ग्यइति परमत मपास्तम् । अतस्तत्र भावनायां साक्षात्सम्बन्धेनैव संख्यान्वयः । नचैवं तस्याद्वित्वादिविवक्षायां द्विवचनापत्तिः, एकवचनस्यैव तत्र साधुत्वस्मृतेः तेनैव विवक्षितसंख्या लक्षणोपपत्तेः । नचैवं साक्षात्सम्बन्धेन विभक्त्युपात्तसंख्या योगित्वरूप सत्त्वतापत्तेः भावप्राधान्यानापत्तिः, सत्त्वतास्वीकारोपि भावत्वानपायात् । अस्यांहि स्मृतौ भावस्य प्राधान्यमिति नियमः क्रियते नतु सत्त्वातिरिक्तस्येति संख्यादेरपि प्राधान्यप्रसंगात् । अतो भावत्वानपायात् संख्या न्वयेपि न प्राधान्य क्षतिः । अस्तु वा कर्तृकर्मत्वान्वयवद्भात्वर्थान्वयः पाठिक स्संख्यायाः । अतो भावाख्यातस्थलेपि साक्षात्सम्बन्धाभावेऽपि धात्वर्थ द्वारैव भावनान्वयोपपत्तिः ।

यत्र तु गगने न स्थायत इत्यादौ यत्रस्य बाधः तत्र घटो भवतीत्यादौ प्रथमान्तपदान्वयस्येवाश्रयत्वलक्षणायां कारणाभावात् धात्वर्थ एव संख्यान्वयो नान्वितावा सेति केचित् ।

वस्तुतस्तु भावप्रधानस्मृत्या आख्यातत्वावच्छेदेन भावनाप्राधान्यस्य सिद्धित्वात् तदन्यथानुपपत्ति रेवात्राश्रयत्वलक्षणाबीजम् ।

एवं कारकान्वये, व्यवैक्यं भविष्यति । इतरथा कचिद्वाच्यं कचिदाख्यातार्थ इति व्युत्पत्तिद्वयकल्पनापत्तेः । अस्मन्मते तु व्युत्पात्तपदगम्ये सर्वत्र कारकान्वय इत्यवैक्यम् । कर्तृत्वकर्मत्वयोस्तु भावनाया भवान्वयः । तत्र कर्तृत्वस्य भावनाया मन्वयो विवाद एव । कर्मत्वस्य तु कर्माख्यातस्थले यत्रवाचिना तिङ्ना यत्र प्रयोज्यफललक्षणात् तत्रान्वय इति मृत्तानुयायिनः । एवं कर्मकर्तृस्थलेपि पच्यते ओदनं स्वयमेवेत्यादौ कर्मण एव स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षणा फललक्षणा द्रष्टव्या ।

केचित्तु कर्माख्यातस्थले फलमात्रनेपदशक्यं, न तु कृतिः, शब्दादिस्मभिव्याहृततिङ्ग एव तत्र शक्तिग्रहात् । अतः स्तत्र भासमाना कृतिः परं तृतीयायः, ओदनस्तु फल एवान्वेतीत्याहुः । तत्र, लाघवेन तिङ्गत्वस्यैव शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यात् ; ओदनान्वयार्थं फलस्य लक्षणयापि बोधोपपत्तेश्च । तृतीयाया अपि कर्तृत्वरूपा खण्डोपाधावेव शक्तिर्न तु कृतौ । तथात्वे तत्रापि कारकान्वयापत्तेः ।

यस्तुतस्तु कर्माख्यातेपि न फललक्षणा, कृतावेवाखण्डरूपस्य कर्मत्वस्य स्वसमानाधिकरणफलप्रयोजकत्वसम्बन्धेनान्वयांगीकारात् । अत एव कर्मकर्त्राख्यातस्थलेपि कर्मत्वरूपा खण्डोपाधेरविवक्षणात् कर्तृत्वरूपा खण्डोपाधेरौदननिष्ठस्य उक्तपरम्परासम्बन्धेन कृतावन्वयोपपत्तेर्न फललक्षणा । नचैवं एतादृशस्थले देवदत्तस्य साक्षात्सम्बन्धेन प्रथमानापत्तावपि तृतीयापत्तिः स्यादेवेति वाच्यं, देवदत्तनिष्ठकर्तृत्वस्य तिङ्गानभिधानेपि कृतिनिरूपितकर्तृत्वस्य तिङ्गमिहितत्वादनभिहिताधिकारविहिततृतीयाया आपादयितुमशक्यत्वात् । नच प्रथमैव तद्व्यापद्येत, प्रथमाया स्तिङ्गपातसंख्यान्वयवाचित्वव्याप्तत्वेन व्यापकाभावे आपादयितुमशक्यत्वात् । अतः सम्बन्धसामान्यवाचिनी षष्ठ्येव तत्र युक्ता ।

तदेवं सर्वकारकाणि प्रति भावनायाः प्राधान्ये तिङ्गपातकर्त्रादिमतिमुत्तरां प्राधान्यापत्तेः, तदनङ्गीकारे भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतिविरोधस्य दुष्परिहरत्वाद्भावनाया एव मुख्यविशेष्यत्वमिति सिद्धम् ।

अतएव भावप्राधान्यस्मृत्या भावनायाः प्राधान्यावगमात् प्रधानभूतयोः कर्तृकर्मणोः स्तल्लक्ष्यत्वम् । अन्यथा ते कृदन्तवदेव तद्वाच्ये स्यातां न तु तल्लक्ष्ये । तथाहि- यत्रैकस्मात्पदादनेकार्थं प्रतीतिस्तत्रानेकशक्तिकल्पनागौरवभिया एकत्रैवशक्तिरपरत्रलक्षणेति अवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तत्र च नियामकापेक्षायां प्रथमं तावत्प्रधानस्य लोकेवेदेष्य गुणभूताक्षेपकत्वं दर्शनात् प्राधान्यमेव शक्तिनियामकमवसीयते । तदिह भावनायाः प्राधान्यपक्षे तदपेक्षितयोः गुणभूतयोः कर्तृकर्मणो राक्षेपेणैव बोधोपपत्तेर्नातिरिक्तशक्तिकल्पनावसरः । अत एव यत्र व्यभिचारान्नाक्षेपकत्वशक्तिः, यथैकत्वादौ, तत्रानेकशक्तिकल्पनमपि । यदि तु तयोरेव प्राधान्यं ततस्तयोरेव शक्यत्वापत्तेर्भावनायाश्च गुणभूतायास्ताभ्यामेवाक्षेपसम्भवात् तस्या वाच्यत्वं युज्यते । अत एव कृदन्तस्थले पाकः पक्कमित्यादौ पचिधातोः पाकमात्रवाचित्वेपि प्रत्ययस्य कृतिकर्त्रादिकल्पानेकार्थबोधकस्य क्व शक्तिरिति नियामकापेक्षायां सत्त्वप्रधानानि नामानीति सत्त्वरूपस्य कर्त्रादेरेव प्राधान्यावगमात् तत्र शक्यतावधारितायां गुणभूतायाः कृते राक्षेपेणैव बोधोपपत्तेर्नातिरिक्तशक्तिकल्पनम् । नचैवं तस्या मशाब्दत्वेन पाकादिरूपकारकान्वयानापत्तिः, आख्याते एकत्वान्वयार्थं कर्तृकर्मणोरिव कृदन्तस्थले कारकान्वयार्थं कृते लक्षणांगीकारात् । नचैवमपि लाघवात् कृतावेव शक्तिरस्तु, लाघवस्याप्यङ्गनिष्ठस्य दीक्षणीया मुख्यत्वस्येवाङ्गगुणविरोधन्यायेन अकिञ्चित्करत्वात्, प्रधानस्य पुरस्फूर्तिकत्वेन तत्र शक्ता अवधारिताया मनवच्छिन्नाया शक्तेरयोगादवच्छेदकापेक्षायां तद्वत् गौरवादे रत्तरकालप्रतीतिकत्वेन फलमुखत्वाच्च ।

अतएवानेकार्थं प्रतिपादकेपि घटादिपदे यत्रान्यतरार्थं प्राधान्यं न्या-
मकाभावस्तत्रैव लाघवस्या कृत्यधिकरणं व्युत्पादितस्य नियामकत्वम् ।
नहि घट घटत्वयोः प्राधान्यनियामकं किञ्चिदस्ति, पूर्वोक्तविधयो
भयोरपि सत्त्वभूतत्वेन स्मृतेर नियामकत्वा दुभयोरपि क्रमिकत्वेन
बोधद्वयांगीकारेण वैशिष्ट्यानवगाहनात् प्रतीतेरप्य नियामकत्वाच्च ।
कृत्सुतु पूर्वोक्तविधया प्राधान्यस्यैव नियामकत्वायुक्ता कर्त्राधीशक्तिः,
ननु कृतो । भावकृत्सुतु पाकइत्यादौ पाकपदमात्रेण कृतिप्रतीतौ पाकः
क्रियत इति पृथक्कृति वाचकपदं समभि व्याहारानुपपत्तेर्धात्वर्थं
भात्र प्रतीतावपि कारकान्वयार्थं काष्ठैरोदनस्य पाकइत्यादावपि जायते
क्रियत इति वा क्रियापदाध्याहारेण वाक्यपूरणं द्रष्टव्यम् । युक्तञ्चेत्तत्,
धात्वर्थस्यापि स्वजनकीभूत व्यापाराक्षेपकत्वं सम्बन्धात् । अतः
कृदन्तस्थले कृतिप्राधान्याभावात् अवाच्यत्वव त्तिङन्तस्थलेपि भाव
नाप्राधान्याभावे अवाच्यत्वापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, भावप्राधान्यबोधक
स्मृतिविरोधापत्तेरुक्तत्वात् ।

किञ्चास्मन्मते निपातोपसर्गं प्रातिपदिकातिरिक्तं शब्दगम्योय
स्सुबुपात्तलिंगसंख्यातिरिक्तार्थः तत्प्रकारकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नमप्रति
लिंगानन्वयिभावनाविशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्योपस्थितिः कारणमिति
एकमेव व्युत्पत्त्या बहूनां संग्रहालाघवं । अन्यथाहि तत्प्रकारकादीनां
धात्वर्थं तस्यच कालादीनांच भावनायां तस्यासंख्यायाश्च प्रथमांत
इत्यनेकव्युत्पत्तिकल्पनागौरवम् ।

अत्रच कार्यतावच्छेदके निपातोपसर्गाणां समभिव्याहृतार्थान्वयं
विना स्वार्थाबोधकत्वा दाद्यं विशेषणम् ।

अतएव तेषु क्रियासमभिव्याहारे सति तथैवान्वयः, यथानिषेधेषु
नञः, अन्यसमभिव्याहारे त्वन्येनापि । प्रातिपदिकार्थस्यापि घटघटत्वादे
स्सुबर्थं प्रत्येवान्वयात् द्वितीयम् ।

यत्रतु दधीत्यादौ सुबलोपस्तत्र प्रातिपदिकान्वयस्यैव अधिक
मत्वादे व्युत्पत्त्यन्तरेणैव भावनान्वयेपि नक्षतिः । अत्रचाग्नेयोष्ठाकपाल
इत्यादौ तद्धितोपात्तस्य देवतात्वरूपस्य कारकस्य तद्धितोपात्तद्रव्या
न्वयंविनापि क्रियान्वयिनः प्रातिपदिकार्थत्वेपि व्युत्पत्त्यन्तरेण तदंगी
कारा त्रोक्तव्युत्पत्तिभंगः । अतएव कारकत्वातिरिक्तसम्बन्धेन यत्र
तद्धितसमासादिवृत्तिः यथा उपगवः राजपुरुषइत्यादौ तत्र क्रियान्व
याभावेपि पुरुषादावन्वयोनानिष्टः ।

यत्रतु कारकत्वसम्बन्धेन वृत्तिः यथा आग्नेयइत्यादौ तत्र प्राथमिक
क्रियान्वयं विना कारकत्वायोगात् वृत्तेश्च पार्थिकसम्बन्धनापि निवांहोप
पत्तेः नादावेवाष्ठाकपालसम्बन्धोपि तु भावनसम्बन्धद्वाराक एवासौ ।
विवरिष्यते चैतत्पौर्णमास्यधिकरणे वाक्यभेदोपपादनार्थं । सुबुपात्तलिंग
संख्यायो स्सुबर्थकरणत्वाद्यन्वयिन उक्तविधशब्दगम्यत्वा तन्निवृत्त्यर्थं
तृतीयम् । प्रथमान्तस्थलेच प्रातिपदिकार्थस्यापि प्रथमयोपस्थितस्यैवान्व
यांगीकारा त्नातिप्रसंगः ।

एवं षष्ठ्यादीनामपि कारकत्वातिरिक्तेनापि सम्बन्धेन निमि
तवद्भावनान्वयांगीकारा दतिप्रसंगो निराकर्तव्यः ।

अर्थपदं च पदजन्योपस्थितिविशेष्यपरं । तेन यांगादेः करणत्वान्व
यिनो भावनान्वयेपि न क्षतिः । कारणतावच्छेदकेपि कारकाणां भाव
नापदोपस्थापितभावनान्वयापत्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थं लिंगानन्वयीति विशेषणं ।
अत एवोदनं भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वाप्रत्ययोपात्तभावनया मोदनादे
स्सम्बन्धेपि तस्याल्लिंगानन्वयित्वात् नोक्तव्युत्पत्तिविधातः । नचैव मेक
स्मिन् वाक्ये भावनाद्वयसत्त्वात् कस्यां केषां कारकाणामन्वय इत्यत्रापि
नियामकाभावः, योग्यताया आसत्ते स्तात्पर्यस्य च नियामक
त्वात् । एवं गच्छेत्यादौ प्रत्ययार्थस्यापि शब्दादिविकरणार्थभूतायामेव
तस्यामन्वयः । तस्मादेकैव व्युत्पत्त्या बहूनां संग्रहालाघवम् ।
अस्तु वा प्रकारीभूत तत्तदर्थभेदेन व्युत्पत्तिभेदः । तथापि परिपूर्णपदं
पदान्तरेणान्वेतीति न्यायेन प्रथमावगतयागादिव्युत्पत्तिवेलायां भावना

विशेष्यत्वस्य उपस्थितत्वेन तत्रैव विशेषणज्ञानरूपसामग्रीसत्त्वात् स्वर्गादिपदार्थान्तराणामपि प्रकारतया जन्मव्युत्पत्तिकल्पना, नन्वप्यत्र, अन्यगतमुख्यविशेष्यत्वस्या लुपस्थितत्वेन विशेषणज्ञानाभावात् । अत एवविधलाघवा दपि भावनायामेव साक्षात्परम्परया वा योग्यतानुसारेण सर्वेषां मन्वयः । परम्परासम्बन्धस्थले तु पार्थिको धात्वर्थादिसम्बन्ध इति न कोपि दोषः । नच पार्थिकबोधस्यापि श्रुतशब्दजन्यत्वाद् व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनातादवस्थ्यम्, पार्थिकबोधस्य योग्यतत्त्वमस्तपदकल्पनया अनुमितपदजन्यत्वेन व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनानापत्तेः । निरुक्तपदाध्याहारं प्रतिश्रुतशब्दस्य कारणत्वन्तु तत्रापि सम्मतमेव । इतरथा अयं घटोस्ति जल मानेय मित्यतो घटकरणकजलानयन मित्येवं विधार्थप्रतिपादकपदाध्याहारानापत्तेः । पदान्तरकल्पनाकृतन्तु गौरवं कार्यकारणभावकल्पनाभावात् फलमुखत्वाच्च न दोषः प्रावहति । तत्राप्याकांक्षायोग्यता तात्पर्यादिवशात् तत्तत्पदार्थ एव पार्थिकान्वयस्तत्तत्पदार्थस्येति नाव्यवस्थापि । स्पष्ट श्रूय मर्थो भावार्थाधिकरणादौ तत्र तत्र ।

नचैवं राजपुरुषो स्तीत्यत्र क्रियान्वयोत्तरं पार्थिकस्तात्पर्यादिसत्त्वे राजपुरुषयो स्स्वस्वामिभावादिरूपो भेदसम्बन्धोपि बुद्ध्यतेति वाच्यम्, अनुभवानुरोधेन नामप्रयोज्य तदर्थप्रकारक तदर्थविशेष्यकान्वयबोधस्या भेदविषयत्वमिति नियमांगीकारात् । राजपुरुषयोः पार्थिकान्वयबोधस्याप्यस्मन्मते नामजन्यत्वाभावेपि स्वजन्यशब्दबोध अनुमेयशब्दजन्यत्वेन नामप्रयोज्यत्वमस्तीतिपुक्तम् तस्या भेदविषयत्वम् । वरं च नामार्थयोस्तदभेदान्वयव्युत्पत्तिकल्पनापेक्षया निरुक्तव्युत्पत्तिकल्पनं, प्रयोज्यत्वस्य जन्यत्वापेक्षया लघुत्वात् ।

राज्ञः पुरुषोस्तीत्यादौ तु षष्ठ्यर्थनामार्थयो रन्वयस्य पार्थिकत्वात् आभेदविषयत्वमसंगः । अत एव तत्राभेदस्य बाधितत्वादेव षष्ठ्य

र्था नाभेदसम्बन्धेन पुरुषेन्वेति, अपितु भेदसंसर्गैर्नैव । अभेदभ्रमदशायां परं तादृशवाक्या त्पार्थिकाभेदबोधवारणार्थं सुप्रयोज्य तदर्थप्रकारक नामार्थविशेष्यकबोधस्य भेदसंसर्गविषयत्वम्, स्तोत्रं पचतीत्यादौ अभेदबोधार्थं च सुप्रयोज्य तदर्थप्रकारक धात्वर्थविशेष्यकबोधस्या भेदविषयत्वम्, दधि पश्यतीत्यादौ भेदसंसर्गबोधार्थं च शुद्धप्रातिपदिकप्रयोज्य तदर्थप्रकारक धात्वर्थविशेष्यकबोधस्य भेदविषयत्व, मित्याद्यनुभवानुसारेण कल्प्यम् ।

नचैवंविधव्युत्पत्तिकल्पनावश्यभावे किमिति शब्दबोधविषयत्वमेव परेषां मित्र नांगीक्रियत इति वाच्यं, संसर्गविशेषनियामकव्युत्पत्तीनां तुल्यत्वेपि तत्तादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानियामकव्युत्पत्तीनां भेदाभावेन अस्मन्मतस्य लघुत्वात् ।

नच भवन्मतेपि पार्थिकान्वयप्रकारतानियमार्थं तत्तत्कल्पनावश्यं भावः, इतरथा सोमं प्रति यागस्याख्यं प्रत्येकहायन्या वा प्रकारतापत्तेरिति वाच्यं, यस्य यद्बोधाव्यवहितपूर्वबोधे साक्षात्सम्बन्धेन विशेष्ये प्रकारता तस्य निराकांक्षत्वादेव तदुत्तरबोधेन्यं प्रत्यप्रकारत्वात् ।

अत एव यस्य यद्बोधाव्यवहितपूर्वबोधे परम्परासम्बन्धेन विशेष्ये प्रकारता तस्यैव परम्पराघटकतावगत्यै तदुत्तरबोधेन्यं प्रत्य[पि]प्रकारत्वं, यागैकहायन्यादे हि स्वर्गक्रयौ प्रति द्वितीयबोधे साक्षादेव प्रकारत्वात् तृतीयबोधे सोमाख्ये प्रति प्रकारता । अपितु सोमाख्येयोरिव परम्परया भावनां क्रयं प्रतिच प्रकारयोः परम्पराघटकावगत्यै यागमेकहायनीं वा प्रति प्रकारत्वं, तयोश्च तद्वलादेव विशेष्यत्वम् । इतरथा सोमाख्ययादिगत परम्परासम्बन्धानिर्वाहात् । अत एव यस्य प्रकारस्य विशेष्यान्वये यो वस्तुतः परम्परासम्बन्धरूपः तस्यैव तत्त्वेनावगत्यै तद्व्यपकपदार्थेन पार्थिकान्वय शब्देनावगम्यते, नतु योग्यत्वान्वयेन । अत एव राज्ञः पुरुषोस्तीत्यत्र प्रातिपदिकार्थ

भूतस्य राज्ञ षष्ठ्यर्थे निरूपकतासंसर्गणे प्रकारतयान्वितस्य नायो-
ग्यतानिश्चयाभावदशायां पुरुषेणाभेदान्वयः पार्ष्टिकः, निरूपकता
संसर्गस्याभेदाघटितत्वात् । अत एवारुण्यकरणत्वस्य द्रव्यपरिच्छेद
द्वारैव क्रयं प्रति प्रकारत्वात् तस्यैवैकहायनीं प्रति पार्ष्टिकोन्वयः,
नत्वारुण्यस्य समवायसम्बन्धेन एकहायनीं प्रति, तस्य स्ववृत्तिकरणत्वं
प्रति आधेयतासम्बन्धेनान्विततया करणत्वनिरूपिताधेयताया एकहायनी
समवाया घटितत्वात् । अतएव तादृशस्थले आरुण्यस्यैकहायनीसमवे
तत्वबोधः परमनुमानादिना, ननु तदर्थं तद्वाचकशब्दानुमानम् । यदितु
न प्रकारतानियामकव्युत्पत्तिः संसर्गनियामकव्युत्पत्तीनां भेदेन कल्पनं,
अपितु सुबर्थप्रकारक भेदसंसर्गक शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यता
सम्बन्धेन धातुपदजन्योपस्थितिः कारणमित्येवमादिक्रमेण एकएवेत्या
शङ्क्येत, तथापि धात्वर्थस्य भावनायाः कालस्थ विधेश्च पृथक्कार्यकारण
भावकल्पना दस्मन्मतएव लाघवमिति । उच्यतेचपरैरपि क्लृप्तव्यु-
त्पत्तिः श्रुतशाब्दबोधे वृत्ते पश्चात्तन्निर्वाहार्थं मर्थान्तरविषयमनुमानं,
यथा तिङ्बोधेषु सामान्यसाधनत्वं विशेषणीभूते इष्टे प्रथमान्तपदोपस्थाप्य
स्वर्गकामविशेषणीभूत स्वर्गाभेदस्य । नहि नैयायिकमते स्वर्गसाध-
नत्वं लिङ्बोधः, अपित्विष्ट सामान्यसाधनत्वमेव ; नवाकामशब्दविशेषणं
स्वर्ग पदमिष्टाभेदं प्रतिपादयितुमलम् । अतश्च इष्टसाधनीभूतयागा
लुकूलकृतिमान् स्वर्गकामइति शाब्दबोधे वृत्ते पश्चादेव स्वर्गाभिन्नेष्ट
साधनं यागइतित्यनुमानमिति ममापि श्रुतशाब्दबोधे लघुव्युत्पत्तितो
वृत्ते पश्चादेव यथानुभवं पार्ष्टिकोबोधो लुमितशब्दा दनुमानाद्वा इति
न कश्चिद्विरोधः ।

तत्सिद्धं सर्वकारकाणां भावनायामन्वयात् तस्या मुख्यविशेष्य-
त्वमिति ।

नचैवं द्वितीयान्तस्यापि भावनायामेवान्वयात् धातोस्सकर्मकत्वा
कर्मकत्वं व्यवस्थानापत्तिः, यद्वात्वर्थस्य पार्ष्टिकान्वये कर्मण आकां

क्षा तद्धातोस्सकर्मकत्वांगीकारात् । पार्ष्टिकान्वयलभ्य धात्वर्थं कर्मत्वमा-
दायैव चोदनादौ द्वितीयोत्पत्तिः, ननु भावनाकर्मत्वमादाय । अन्यथा
स्वास्थ्यंशयतीत्यपि प्रयोगापत्तेः । पार्ष्टिकान्वयलभ्य सकर्मकत्वादि
व्यवहारवदेव स्तोत्रं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणानामपि भावनारूपक्रिया
सम्बन्धोत्तरकाललभ्यो धात्वर्थेनाभेदान्वयो द्रष्टव्यः ।

तस्मात्सिद्धा धात्वर्थातिरेकिणी प्रत्ययवाच्या मुख्यविशेष्या
प्रयत्नरूपा भावनेति ।

तत्रच पूर्वोक्तन्यायेन कर्माकांक्षत्वा द्विधिसमभिव्याहाराच्च तस्यां
स्वर्गकामाधिकरणन्यायेनेप्सितं जन्यं स्वर्गादिभाव्यत्वेनान्वेति, भावा-
थाधिकरणन्यायेनचयागादिः करणत्वेन । नच तस्य यत्तरूपभावना
जन्यत्वात्कथं तस्यामेव करणत्वमिति वाच्यं, भावनाफलजनकत्वेन
पारिभाषिकस्यैव भावनाकरणत्वस्यांगीकारात् । तस्याश्च स्वजन्य
करणेन फले जन्यमाने नुयाहकापेक्षयां प्रकरणाधिकरणन्यायेन प्रया-
जादी तिकर्तव्यतात्वेनान्वीयते । अतएव निर्व्यापारस्य द्रव्यस्या-
नुग्राहकत्वायोगात् व्यापारानाविष्टं द्रव्यमपि नैतिकर्तव्यतात्वेन ज्ञायते,
व्यापारसम्बन्धोत्तरन्तु तस्येतिकर्तव्यतात्वेन बोध इत्यपि तत्र तत्र
वक्तव्यं भविष्यति ।

पार्थसारधिमतेतु व्यापारसामान्यस्यैव भावनात्वात् प्रयाजादीनांच
तद्विशेषाणां व्यापारविशेषाकांक्षारूपेतिकर्तव्यताकांक्षया तत्त्वेनान्वयो
नत्वनुग्राहकत्वेन । अतएव व्यापारानाविष्टस्य द्रव्यस्य तद्विशेषत्वा
योगान्न तत्त्वेन ग्रहणमिति विशेषोपि प्रकरणाधिकरणे निरूपयिष्यते ।
नचैवं भावनायां साध्यसाधनेति कर्तव्यतान्वयेपि समानप्रत्ययोपादा
नश्रुत्या शुद्धायामेव तस्यां विध्यन्वयात्तदुत्तरकालीनस्य तदंशत्रयस्य
विधिसंस्पर्शाभावेन ग्रहकत्ववदविवक्षापत्तिः, अंशत्रयान्वयोत्तरं तद्विशि
ष्टायां भावनायां विधिसम्बन्धाभ्युपगमेन पदपर्यवसानोपपत्तेः, पश्चा

निर्धारणायां विध्यन्वयाभ्युपगमेतु परिपूर्णं पदं पदान्तरेणान्वेतीति
न्यायभंगापत्तिरिति वाच्यम् । शुद्धस्य यत्नस्य विधिविषयत्वानुपपत्तेः । सामा-
न्यतो यत्किञ्चिदाक्षिप्तांशत्रयोपेतभावनाया विधिसम्बन्धाभ्युपगमेनच
पर्यवसानोपपत्तेः । पश्चान्निर्धारणापेक्षायां तत्तत्पदैर्विशेषनिर्धारणोपपत्तेः ।

तस्मात्सिद्धांशत्रयान्विता प्रत्ययवाच्याभावना । अतश्च तस्य
धात्वर्थस्यैव करणत्वं शीघ्रं प्रमितमिति पार्थिकफलसम्बन्धवेलायां तस्यै-
वान्वयो ननु द्रव्यादेरितिसिद्धं । अतश्च फलसम्बन्धनिर्वाहार्थं कल्प्य-
मानं मपूर्वमपि तत्तत्वेत्यपिसिद्धम् ।

द्रव्यत्यागाद्भूतवहमुख्य क्षेपणाच्चातिश (का) स्ता
निष्प्रत्यूहं विधिपरिचिता भावनेयं चकास्ति ।
यस्या स्संगादतिशयफलमपि यागादिजातं
तामद्याहं मुरारिपुपदद्वन्द्वपञ्चेऽप्यामि ॥

॥ इति भावार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

(अपूर्वस्या ख्यातप्रतिपाद्यत्वाधिकरणम् ।)

॥ अथ अपूर्वाधिकरणम् ॥

॥ १ ॥ सू - चोदनापुनरारम्भः ॥ २ - १ - ६ ॥

एवं तावदपूर्वं सिद्धं गृही[कृ]त्वा तज्जनकं धिचारितं । तत्सद्भाव-
एव त्वधुनाविचार्यते - किमस्त्यपूर्वं उत्तरेति । अत्रचापूर्वसद्भावस्या-
प्यपूर्वभेदापयोगित्वा त्पादाध्यायसंगती पूर्ववदेवा । आक्षेपिकीत्वनन्तरा ।

तत्र प्रमाणाभावान्नापूर्वमस्ति । तथाहि, न तावदत्र प्रत्यक्षादिकं
प्रवर्तते, याग स्वर्गसाध्यसाधनभावइवा पूर्वेपि तस्याप्रवृत्तेः । नापिशब्दः,
तदनुपलम्भात् । नच श्रुतयागस्वर्गसाध्यसाधनभावान्यथानुपपत्तिरेव
तत्कल्पिका, नह्यन्यथाक्षणिकयागस्य कालान्तरभावि स्वर्गसाधनत्व-
मुपपद्यते, अतःप्रमाणान्तराभावेपि श्रुतार्थापत्तिरेवापूर्वसद्भावे प्रमाण-

मिति वाच्यम् ; साध्यसाधनभावस्यान्यथानुपपत्तावपि अपूर्वस्य तदुप-
पादकत्वाभावात् कल्पनानुपपत्तेः । नह्यपूर्वकल्पिते तेनैव स्वर्गजनना-
दपूर्वोत्पत्तिं प्रति अन्यथासिद्धस्य यागस्य स्वर्गजनकता सम्भवति ।
नच अपूर्वस्य शक्तिरूपात्वा दवान्तरव्यापारत्वाद्वा ज्वालादिभिरिवनतेन
यागस्यान्यथासिद्धिः, शक्तिव्यापारयो शक्तिमद्व्यापारवन्निष्ठत्वनियमेन
शक्तिमति व्यापारवत्तिच यागे नष्टे शक्तिव्यापारयोरवस्थानानुपपत्तेः ।

नच अपूर्वस्य फलबलकल्पस्य यागनिष्ठत्वासम्भवेपि यागाश्रय-
भूतात्मनिष्ठत्वकल्पनेनापि शक्तिव्यापारत्वोपपत्तिरिति वाच्यम्, शुद्धभूता-
पूर्वकल्पनां विनापि यागस्वर्गसाध्यसाधनभावस्योपपन्नतरत्वेनैतादृश-
कल्पनायां प्रमाणाभावात् ।

तथाहि - यद्यपि तावत् क्षणिको याग रसाक्षादेव
कालान्तरभावि स्वर्गजननाय नालं । तथापि स्वजन्य ध्वं-
सद्वारा समर्थएव । तस्यहि यागजन्यत्व सद्भावयोः कलमत्वात् केव-
लं फलजनकत्वमात्रं कल्प्यमित्यवान्तरव्यापारत्वं सुलभम् । अपूर्वस्यतु
सद्भावस्थायित्वं यागजन्यत्वं स्वर्गजनकत्वं चेत्यनेकपदार्थकल्पनान्न
तत्सुलभम् । यागस्यविनाशित्वं प्रतिखन्धानोत्तरकालमेव च द्वारकल्प-
नेन विनाशस्य उपस्थितत्वाच्च ।

नन्वेवं ध्वंसस्यैव व्यापारत्वे तस्य नित्यत्वेन कीर्तनप्राय-
श्चित्तादिना नाशानुपपत्तेः “ धर्मः क्षरति कीर्तनात् ”
‘ प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्त्यपी ’ त्यादिशास्त्रविरोधः,
नह्यनयोः ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यानाशकत्वसम्भवः, तयोराशुतरविनाशि-
त्वेन नाशकारणानपेक्षत्वात् । नापि तज्जन्यसुखदुःखनाशकत्वं,
तयोस्तनुत्पन्नत्वेन नाशयोग्यत्वात् । अतः कीर्तनप्रायश्चित्तादिनाशं यागा-
दिजन्यमपूर्वमावश्यकमिति चेत् ? कलमध्वंसस्यैव व्यापारत्वेऽवधारिते
कीर्तनादीनां फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वस्यैव स्वजन्यध्वंसद्वारा साक्षादे-
पवा कल्पनात् ।

अतएव यागध्वंसस्य नित्यत्वेन स्वर्गोत्पत्त्यनन्तरमपि स्वर्गोत्पत्तिः प्रसंग इत्यप्यपास्तम्, स्वर्गध्वंसस्यापि तत्प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । नच कीर्तनादिध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने प्रयोगान्तरजन्यस्यापि फलस्य प्रतिबन्धापत्तिः, तद्यागव्यक्तिकीर्तनजन्यध्वंसस्य तद्यागव्यक्तिजन्यफलप्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । नचैवं गौरवापत्तिः, तस्य फलमुखत्वात् ; अपूर्वपक्षेऽपि समानत्वाच्च ।

अथवा न कीर्तन ध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, गौरवात्, अपितु कीर्तनात्यन्ताभाव विशिष्टज्योतिष्टोमव्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पना न कीर्तनस्थले यागध्वंसमात्रात्फलसिद्धिः । अत्र च तद्व्यक्तित्वान्तं मवश्यं विवक्षणीयम्, अन्यथा एकव्यक्तिकीर्तने व्यक्त्यन्तरेभ्योऽपि फलानिपत्तिः प्रसंगात् । नच कीर्तनवाक्ये कीर्तनमात्रश्रवणात् ज्योतिष्टोमवाक्ये च तन्मात्रश्रवणादुक्तविधकारणतावच्छेदकबोधकाभावः, तस्य वाक्यैकवाक्यतोत्तरमनुमानविधया बोधोपपत्तौ । नहि ज्योतिष्टोमादिवाक्येऽपि ज्योतिष्टोमत्वादि रूपस्य कारणतावच्छेदकस्य वाक्येनबोधः, कार्यतावच्छेदकबोधविना कारणतावच्छेदकबोधानुपपत्तेः । नह्यत्र स्वर्गत्वं कार्यतावच्छेदकं, अपितु विजातीयस्वर्गत्वम् । नच वैजात्यस्यवाचकंपदमत्रास्ति । स्वर्गपदेनैवतल्लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतो वाक्येन सामानाधिकरण्येनैव जन्यजनकभावेबोधिते पश्चादेवानुमानविधया विजातीयस्वर्गत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेकल्पिते पश्चादेव ज्योतिष्टोमत्वादेरिवोक्तविधस्यापि कारणतावच्छेदकस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । अतो युक्तं ध्वंसस्यैव व्यापारत्वं नत्वं कल्पस्यापूर्वस्य । एतेन “तृप्तएवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती” इत्येवादिपातस्य देवताप्रसादस्यैव रात्रिसन्न्यायेन द्वारत्वोपपत्तेर्नानुपस्थितापूर्वकल्पनं युक्तमिति वेदान्तिमतमपि प्रयुक्तम्, ततोऽप्युपस्थिततर ध्वंसद्वारकत्वेनैव नैराकाङ्क्षे रात्रिसन्न्यायानवतारात् । देवताप्रसादस्यापीच्छाविशेषरूपस्य क्षणिकत्वेन

व्यापारान्तरापेक्षणाच्च । तस्य ध्वंसद्वारकत्वांगीकारे च तस्यान्तर्गडुकत्वापत्तेः वरं यागध्वंसस्यैव व्यापारत्वकल्पनम् ।

नच ध्वंसस्य फलकारणत्वे यागस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकत्वापत्तिः ? यस्मिन्नभावे संसर्गाभावत्वेन कारणता तादृशाभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वांगीकारात् । प्रकृते तु ध्वंसत्वेन कारणता, ननु संसर्गाभावत्वेनेत्यदोषः ।

नच ध्वंसस्याभाव रूपत्वात् कथं फलजनकत्वं, अभावस्य कापि कारणत्वाददर्शनादिति वाच्यम् ; अभावस्यापि कारणत्वांगीकारे बाधकाभावात् । अतएवानुपलब्धे रभावरूपाया एव घटाद्यभावग्राहकत्वमंगीकृतम् । एवं सन्ध्यावन्दनाद्यभावस्य च प्रत्यवायजनकत्वम् ।

यत्तु वार्तिके “ नैवाभावस्य क्वचिदपि कारणत्वं दृष्टं, यदि तु सन्ध्यावन्दनादौ क्वचिदुद्भाष्येत ततो निमेषादिरूपस्य तत्कालक्रियमाणस्य भावस्यैव कारणत्वकल्पनादप्रयोजक ” मित्युक्तम्, यच्च न्यायसुधाकृता “ अभावस्य कारणत्वेऽपि भावसहकृतस्यैव तस्य कारणता - नशुद्धस्य - क्वचिदपि तथा अदर्शनात्, सन्ध्यावन्दनाकरणस्यापि च विध्यवज्ञारूपभावान्तरसहकृतस्यैव प्रत्यवायजनकत्वादि ” त्युक्तं, तदतिशयार्थः शुद्धस्याभावस्यापि कारणत्वांगीकारे बाधकाभावात् । अतो भावस्यापि कारणत्वांगीकाराद्युक्तं ध्वंसस्यापि द्वारत्वम् ।

यत्तु - वार्तिके यागध्वंसविशिष्टादात्मनएव फलोत्पत्त्युपपत्तेर्नापूर्वकल्पनायुक्तेति पक्षान्तरमुपन्यस्तं, तदात्मनोनित्यत्वेन अवान्तरव्यापारत्वायोगाद्विशिष्टस्य व्यापारत्वांगीकारेऽपि वा लाघवेन ध्वंसस्यैव व्यापारत्वोपपत्तेरात्मनोऽपि व्यापारान्तः प्रवेशे गौरवादुपेक्षितं । सर्वधानास्त्यपूर्वमिति प्राप्ते -

अभिधीयते, फलन्तावत् प्रधानकालान्तरभावीति निर्विवादम्, नहि “ यन्न दुःखेन ” इत्यादि वाक्यशेषावगत निरतिशयसु

खदुःखरूपयोः स्वर्गनरकयो रस्मिन् जन्मन्युपभोगः सम्भवति;
विहितस्यापि वृष्टिपश्चादे स्सांगप्रधानजन्यस्य न प्रधानमात्रोत्तर मु-
त्पत्तिसम्भवः, अतः कालान्तरभाविफलोत्पत्तिर्न क्षणिकात् कर्मणो
व्यापार मन्तरेण सम्भवतीति व्यापारापेक्षायां न तावत् ध्वंसस्य
व्यापारत्वं सम्भवति, स एव हि व्यापारः कल्पनीयो यः श्रुताविरोधी
तदिह यथैव निरतिशयमुखरूपे स्वर्गाख्यफले श्रुते तस्येह जन्म
न्यसम्भवेपि जन्मान्तरीयत्वमेव कल्प्यते न तु पुत्राद्यपेक्षया पेक्षिकं
निरतिशयत्व मादाय सार्वभौमत्वादिकं गृह्यते- स्वर्गशब्दस्योपचारि
कत्वांगीकरणे कारणाभावात्, जन्मान्तरीयत्वकल्पनस्य च फलमुख
त्वेनादोषत्वात्, तद्वदिहापि धर्मः क्षरति कीर्तनात् प्रायश्चित्तेन नश्य
न्ति पापानि सुमहान्यपि इति कीर्तनप्रायश्चित्तादीनां नाशकत्वश्रवणा
न्नाशार्हं किञ्चिदवश्यं कल्पनीयम् ।

नच यागः स्तब्धस्य स्तब्धफलं वा सम्भवति, नच
नाशशब्दस्य फलोत्पत्तिप्रतिबन्धे कारणीभूतावच्छेदक घटकी
भूतात्यन्ताभावे वा लक्षणेति वाच्यम्, लक्षणायां प्रमा
णाभावात् । अतः च कल्पध्वंसद्वारकत्वकल्पनापेक्षयाऽपूर्वकल्पनस्य
गुरुभूतत्वेपि तस्य फलमुखत्वा दवश्यं प्रायश्चित्तादिनाशयः मपूर्व मेव
कल्प्यं । तेन यथैव निषादस्थपतिपदे लक्षणापादकसमासानंगीकरणेन
श्रौतकर्मधारयमेव अंगीकृत्य पश्चा दापद्यमानं विद्या तदुपायाक्षेपकत्वं
फलमुखत्वा दंगीकृतं, तथैव नाशपदस्य श्रौतार्थलिप्सयाऽपूर्वं मंगी
कर्तव्यमेव ।

किंच कीर्तनादेः फलप्रतिबन्धकत्वांगीकारे तावत् प्रति
बध्यतावच्छेदकस्य तद्व्यक्तित्वस्या प्रसिद्धत्वादेवानुपपत्तेः विजातीय
स्वर्गत्वादिना प्रतिबध्यतांगीकारे च प्रयोगान्तरतोपि फलानापत्तिः
प्रसंगः । कीर्तनात्यन्ताभावविशिष्ट ज्योतिष्टोमव्यक्तित्वेन कारणतां
गीकारे गौरवं, अनेककार्यकारणभावकल्पनापत्तिश्च । अस्मन्मते तु

सत्यपि तत्कीर्तनत्वेन तद्व्यक्तिजन्या पूर्वनाशत्वेन कार्यकारण
भावानेकत्वे कारणतावच्छेदके गौरवाभावात् धर्मः क्षरति कीर्तना
दिति शास्त्रोक्तीतत्वेन प्रामाणिकत्वाच्च न दोषः ।

किंच ध्वंसस्य प्रधानव्यापारत्वे तुल्यन्यायत्वा दंगेष्वपि स एव
व्यापारोङ्गीकर्तव्यः, ततश्च तस्य नित्यत्वा द्विकृतिप्रयोगवेलायामपि सत्त्वा
द्विकृतीनां पशुपुरोडाशवत्प्रासंगिकत्वोपपत्तेः प्रयोग[गा]भेदेपि तज्जन्यस्यो
पकारस्य लब्धत्वात् न पृथग्गानि कर्तव्यानि स्युः । तथाच विकृतौ
प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति दर्शनानुपपत्तिः । अस्मन्मते त्वंगा पूर्वाणां
प्रधाना पूर्वापत्त्यनन्तरं नाशा द्विकृत्य पूर्वसिद्धयर्थं पुन
रङ्गकरणोपपत्तिः । अपि च अस्मिन् पक्षे कांगाना मुप-
योगः ? न तावत्प्रधाने, तस्य प्रयाजाद्यजन्यत्वात् । नापि त-
ज्जसे, तस्य तानि विनापि जायमानत्वात् । नापि फले, प्रधानत्वापत्तेः ।
अतोवश्यं मङ्गप्रधानव्यवस्थासिद्धयर्थं मध्यपूर्वं कल्पनीयम् । तथाहि-प्रधा
नेनापूर्वं जननीये अंगानामपि सहकारित्वकल्पनात् प्रधानएव वा योग्यता
विशेषजनना दस्ति तेषामुपयोगः । तस्मादवश्यं यागस्य ध्वंसातिरिक्तो
व्यापारो वाच्यः । नच यागस्यैव तर्हि फलं यावत्स्थापितं लाघवा
दस्तु, किं व्यापारकल्पनयेति वाच्यम् ; तृतीयादिक्षणे प्रत्यक्षतापत्तेः ।
तद्यागव्यक्तिप्रत्यक्षे तद्यागव्यक्ति द्वितीयक्षणस्य कारणत्वकल्पने चा
नन्तकार्यकारणभाव कल्पनापत्तिः । नचैतस्य फलमुखत्वं, विषय
प्रत्यक्षयोः कार्यकारणभावस्य लोकसिद्धत्वेन स्वर्गसाधनत्व ज्ञानान
पेक्षत्वात् । कीर्तनापूर्वव्यक्तयोर्नाशनाशकभावानेकत्व कल्पनानु धर्मः
क्षरतीति शब्दबोधोत्तरकालीनत्वा त्फलमुखेति विशेषः । अतोवश्यं व्या-
पारोवाच्यः । सोपिच न देवताप्रसादरूपः, तस्य देवतानिष्ठत्वेन फल
व्यधिकरणस्य फलजनकत्वानुपपत्तेः । देवताया श्रैतन्यं विग्रहः
प्रसादस्तस्य च स्थापित्वमित्यनेकार्थ कल्पनापत्तेश्च । विशिष्यचा यं
नवमे निराकरिष्यते । अतः परिशेषादपूर्वमेव कल्प्यम् । तच्च

यागेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं कुर्यादिति श्रुतार्थापत्तिकल्पित वैदिकशब्दग-
म्यत्वादेव नामाप्रामाणिकं । नचैवं श्रुत यागस्वर्ग साध्यसाधनभावव्याघातः,
अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन व्यापाररूपत्वेन वा कल्प्यमानत्वा च्छक्ति
व्यापाराभ्यां च ज्वालादिवच्छक्तिमतो व्यापारतोवा साधनत्वा विधातात् ।

नचैवं शक्तिमति व्यापारवतिवा यागेनष्टे तन्निष्ठापूर्वस्यापि नाशाप-
त्तिः, अपूर्वस्य यागीयत्वेपि फलबलकल्प्यत्वेन यागनिष्ठत्वाकल्पनात् ;
यथैव ह्यनुभवव्यापारस्यापि संस्कारस्य नानुभवाविष्ठत्वं किन्तु फलब-
लेन स्मृति समानाधिकरणत्वसिद्ध्यर्थं मात्मनिष्ठत्वमेव, तथात्रापि
अपूर्वस्यापि फलसामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थं फलबलेन फलभोक्तृनिष्ठत्व
मेव कल्प्यतइति न विरोधः । अतएव गयाश्राद्धादौ यत्रापितुः पुत्रस्य
च फलभोक्तृत्वं शास्त्रान्तरप्रमितं तत्रोभयनिष्ठा पूर्वद्वयकल्पनं । अपूर्व
द्वयमपि च तत्र कीर्तननाशयमेव । एवं दम्पत्योरुभयोरपि भोक्तृत्वादुभ-
यनिष्ठमपूर्वद्वयं, तत्रापि तत् तन्निष्ठकीर्तनस्यैव तत् तन्निष्ठापूर्वनाशकत्वम् ।

यत्रे तरस्यैव रोगादिनिवृत्त्यर्थं दर्शपूर्णमासाद्यनुष्ठानं तत्र सत्यपीत-
रस्य व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वे फलभोक्तृत्वाभावान्न तन्निष्ठापूर्वान्तरकल्पनं,
अपितु भोक्तृनिष्ठमेव । अत एव तत्रेतरस्य सत्यपि कर्तृत्वे फलभोक्तृत्वाभा-
वान्न फलिसंस्कारावपनादयः । एवं जातेष्टयादौ पुत्रस्यैव फलभोक्तृत्वं, ननु
पितुस्तत्रापूर्वं फलिसंस्कारोवा । याज्ञिकास्तु पितर्यपि फलिसंस्काराननुति-
ष्ठन्त्येव । नचैवं पुत्रस्य भोक्तृत्वसत्त्वा तत्र फलसंस्कारा अप्यपूर्ववदभ्यु-
पगम्येरन्नितिवाच्यम् , वपनादीनां कर्तृनिष्ठ फलाधानयोग्यताजननार्थत्वा-
त्पुत्रस्यकर्तृत्वाभावेन वपनादिप्राप्त्यभावात् । वपतइत्यादिषुहि आत्मने-
पदानुरोधेन पुरुषप्राधान्यावगते वपनादेरवघातादिवत्संस्कारत्वावगमा-
द्वपनेन प्रधानफलाधारत्वयोग्यतासम्पादनद्वारा पुरुषं संस्क्रुर्यादित्यर्था-
वगतेः संस्कारस्यच भूतभाव्युपयोगापेक्षायां कर्तृत्वद्वारेण यागापूर्वसं-
बन्धावगते रपूर्वजनकयागकर्तारं यागजन्यफलाधारत्व योग्यतासम्पा-

दनद्वारा वपनेन संस्क्रुर्यादित्यर्थः प्रतीयते । अतश्च पुत्रस्य कर्तृत्वा-
भावा दप्राकृतकार्यकारिणि तस्मिन् न वपनादिधर्मप्राप्तिः । नच सं-
स्कार्यस्यापूर्वजन्यफलाश्रयत्वसम्बन्धेनैवा पूर्वसम्बन्धोपपत्तेर्नावश्यं कर्तृ-
त्वेनैव सविवक्षणीयइतिवाच्यम् , वपतइत्यात्मनेपदेन वपनकर्तरि वप-
नजन्यफलोत्पत्त्यभिधाना द्वपनस्य चांगत्वेन प्रधानविधिविधेयस्य प्रधा-
नकर्त्रैव कर्तृनिरूपणा द्वपनवाक्ये कर्तृतासम्बन्धस्यैव शीघ्रोपस्थितिक-
त्वात् । विस्तरेणचायमर्थः स्तृतीये निरूपयिष्यते । तस्माज्जातेष्टिस्थ-
ले फलसंस्काराभावेपि पुत्रनिष्ठमेवापूर्वं नपितुनिष्ठं । तस्मिंस्तु निमित्त-
बला दकरणएव दुःखजनकीभूतं प्रत्यवायरूप मपूर्वमिति विशेषः ।
तासिद्धं नष्टेपि प्रधाने फलबलेनात्मनिष्ठापूर्वकल्पनम् ।

एवमंगानामपि प्रधानगतफलजननयोग्यतासम्पादनफलकानामने-
केषां युगपद्योग्यतासंपादकत्वानुपपत्ते रवांतरव्यापाररूपापूर्वकल्पना त्रष्टे-
ष्वप्यंगेष्वत्मगतापूर्वसिद्धिः । तत्रच परंपरासंबन्धेन प्रधानगतयोग्यताया-
अपि सत्त्वात्फलसामानाधिकरण्यलाभः । तत्र त्वयं विशेषः-आरादुपका-
रकानान्तावत्समिदादीनां प्रकरणाद्यवगतयागांगभावानामपि प्रधानयाग-
स्वरूपस्य तदजन्यत्वा तत्रोपयोगकल्पनानुपपत्तेः तज्जन्योत्पत्त्यपूर्वाणां
च प्रधानाव्यवहितोत्पत्तिकानां प्रधानापूर्वोत्तरकालवर्तिभि रारादुप-
कारकै रत्पत्त्यसम्भवा तत्राप्यनुपयोगेपि तेष्वेव तज्जन्यापूर्वजननानुकूला-
योग्यता जन्यते ।

नच उत्तरांगानामेव परमापूर्वजननानुकूल योग्यता संपादकत्वमस्तु,
पूर्वांगानांतूत्पत्त्यनुकूल योग्यताजनकत्वमेवास्त्वितिवाच्यम् ; लाघवादारा-
दुपकारित्वावच्छेदेनैव परमापूर्वोपयोगित्वस्य कल्पनात् । नच-उत्पत्त्यपूर्वं
पुनरुपयोगेपि प्रधानापूर्वैः परमापूर्वं जननीयंगानामपि स्वस्वावांतरापूर्वद्वारा
सहकारिकारणत्व मस्त्वितिवाच्यम् ; तथासति फलइव परमापूर्वैपि जनक-
त्वाविशेषेण प्रधानतुल्यतापत्तेः । अतो योग्यतासम्पादनमेवतैरुत्पत्त्यपूर्वेषु
क्रियते । योग्यैश्चतैः परमापूर्वजननमिति द्रष्टव्यम् । अतएव प्रधानापूर्वानेकार्त्वे

क्रमेण सर्वेषु तेषु तै रेवापूर्वे योग्यतासम्पादनमिति द्रष्टव्यं । अतः
श्रान्तिमप्रधाना पूर्वनिष्ठयोग्यताजननान्तरं मेव तेषां नाशः । योग्य
ताचेयं मुत्पत्त्यपूर्वाव्यवहिता पूर्वजननानुकूला । तच्च कचिद्वक्ष्यमाण
रित्या समुदायापूर्वं कचिच्च परमापूर्वमिति विशेषः । अत एव प्रकृतौ समु
दायापूर्वस्यैवाव्यवहितस्य सौर्यादावभावेऽपि परमापूर्वस्यैवा व्यवहितत्वा
त्तदनुकूलैवयोग्यता । सुत्याकालीनांगानां च प्रकृताव्यवहितपरमापूर्वानु
कूलयोग्यताजनकानां द्वादशाहे अव्यवहिततत्तत्सुत्यासमुदायापूर्वा
नुकूलयोग्यताजनकत्वम् । युक्तंचैतत् - करणस्या नुग्रहापेक्षारूपेति
कर्तव्यताकांक्षाख्य प्रकरणादिनावगतांगभावानां प्रयाजादीनां
साक्षात्प्रधानं तदपूर्वार्थत्वयो रसंभवे तदव्यवहितापूर्वार्थत्वस्यैव कल्पनात् ।
अतश्चोत्पत्त्य पूर्वव्यवहिता पूर्वजननानुकूल योग्यतासम्पादनं मुत्पत्त्यपूर्वं
निष्ठ मारादुपकारकाणां स्वावान्तरा पूर्वद्वारा फलमिति सिद्धम् ।

यत्र तु “ वाजपेयेनेष्टाबृहस्पतिसवेनयजेत ” इत्यादौ बृहस्पतिस-
वादीनां वाजपेयेनेति तृतीयावलेन बृहस्पतिसवव्यतिरिक्तं सर्वांगयुक्तं वा
जपेयानुष्ठानेन तज्जन्यपरमापूर्वं निष्पत्त्यनन्तरं क्रियमाणानां न परमा
पूर्वं निष्पत्ताव प्रुपयोगसंभवः , तत्र परमापूर्वस्यैव बृहस्पतिस-
वाकरणे नाशकल्पना परमापूर्वस्थापकत्वं - वैमृधस्य च पौर्णमासी
समुदायापूर्वस्थापकत्वमिति मूलानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु बृहस्पतिसवापूर्वं वाजपेयपरमापूर्वावस्थानं यावत् स्था
यि नवा? आद्ये प्रसंगसिद्ध्यापत्तेः वाजपेय प्रयोगान्तरे पुन बृहस्पतिसव
करणानापत्तिः । नान्त्यः, बृहस्पति सवापूर्वनाशे वाजपेयापूर्वं व्यवस्थाना
नुपपत्तेः । नच-बृहस्पतिसवापूर्वानुत्पत्तेरेव तन्नाशकत्वकल्पनाद्दोषइति
वाच्यम्, प्रयाजाद्य पूर्वानुत्पत्तेरपि दर्शाद्यपूर्वोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वकल्पना
पत्या तस्यापि स्थायित्वानापत्तौ पशुपुरोडाशेऽपि प्रसंगसिद्धय नापत्तेः ।

अथ - अपूर्वानुत्पत्तेरश्रुताया गुरुभूतायाश्च कारणत्वाकल्पना
प्रयाजाद्यपूर्वाणां प्रधानापूर्वनिष्पत्तिपर्यन्तं स्थायित्वं कल्प्यते ? ततो

बृहस्पतिसवाकरणस्यापि नाशकारणत्वाकल्पना स्थापकत्वासिद्धिः ।
अतो वाजपेयपरमापूर्वस्यैव वाजपेयफलानुकूल योग्यतासम्पादनं बृह
स्पति सवापूर्वेण क्रियतइति वेदितव्यम् । एवं परिधानीये कर्मण्यपि
सादनादिप्राप्तं प्रतिपत्त्यपूर्वस्यापि अव्यभिचरित क्रतुसम्बन्धोपस्थापिता
मुष्मिकफलसाधनं क्रतुजन्य परमापूर्वनिष्ठयोग्यतां फलानुकूलां प्रत्येव
जनकत्वं बोध्यम् । नचा विशेषप्रवृत्तं प्रतिपत्त्यनुरोधेन कारीर्यादि
जन्यवृष्टे रप्यामुष्मिकत्वकल्पना; आहिताग्निजनक पवमानेष्ट्यनुरोधेन
प्रतिपत्तेरैहिकातिरिक्तं क्रतुविषयत्वस्यावश्यकत्वे नैवविधकल्पनस्या
न्याय्यत्वात् । अत एव पवमानेष्ट्यनन्तरएवकरणे नदक्षि-
णहस्तादिनियमः । याज्ञिकास्तु सादनस्य दाहांगत्वमभिप्रेत्य तमनु
तिष्ठन्ति । दाहस्यतु संस्कारेषु पाठा दामुष्मिकंफलोपयोगिसंस्कारं
प्रत्यपि जनकत्वात्पवमानेष्ट्यनन्तरं करणेऽपि न विरोधः । आहिताग्नि
शरीरप्रतिपत्तिस्तु आनुषंगीकीति तदभावेऽपि नक्षतिः । नचैवं- दर्शा
द्युत्पत्त्यपूर्वेष्वेव फलजननानुकूल योग्यताया उत्तरांगैस्सम्पादनोपपत्ते
स्समुदायापूर्वं परमापूर्वयोः कल्पनानुपपत्तिः, तत्र वा तत्कल्पने
वाजपेयेऽपि परमापूर्वजन्या पूर्वान्तरस्वीकारापत्तिरिति वाच्यम् ; अपूर्वा-
न्तर स्वीकारेमानाभावात् । यथा च समुदायापूर्वं परमापूर्वयोः क-
ल्पनोपपत्ति स्थितोत्तरत्र निरूपयिष्यामः ।

तत्सिद्धभारादुपकारकाणां सुपयोगः । सन्निपत्योपकारका
णान्तु श्रुत्याद्यवगतब्रीह्याद्यंगभावानां ब्रीह्यादिस्वरूपे आनर्थक्य
प्रसंगेन तण्डुलादिपरम्परया प्रधानपर्यन्तं गमनात्तत्राप्यानर्थक्यप्रसक्ते
रुत्पत्त्यपूर्वजननानुकूल तद्गत योग्यतासंपादनमेव फलमवसीयते । अत
एव तत्त दुत्पत्त्यपूर्वं जननानुकूल तत्तत्प्रधानानुगतं तत्त योग्यता
सम्पादनपर्यन्तं प्रोक्षणादिजन्या वान्तरापूर्वस्यावस्थानम् ।

नच-ब्रीहिगत योग्यताजननमेव प्रोक्षणादेः फलमस्तु, किं प्रधानगत
येतिवाच्यम्, ब्रीहिगताहि योग्यता किं तण्डुलादि जनिकावास्यात्

अपूर्वजनिकावा ? नाद्यः, तण्डुलाद्युत्पत्तेर्लोकसिद्धत्वेन प्रोक्षणाद्यजन्यत्वात्; अवघात जन्यत्वेपि तन्नियमाजन्यत्वस्य तुल्यत्वाच्च । नान्यः, व्रीहीणां मपूर्वाजनकत्वात्; परम्परासम्बन्धांगीकारेपि विवक्षितरीत्या प्रधानतदपूर्वजनकस्यैव अदृष्टोपाया पेक्षितत्वेन तत्रैव प्रोक्षणादीनां योग्यताजनकत्वस्य कल्पनीयत्वात् । अत उत्पत्त्यपूर्वजनकप्रधानगतयो ग्यतासम्पादनफलकानां प्रोक्षणादीनां साक्षात्ताफलजनकत्वायोगात् अवान्तरोपकारद्वारेण तदित्याश्रीयते । सत्त्वावान्तरोपकारः क्वचिददृष्टरूपः, यथा प्रोक्षणादिषु । क्वचिदृष्टरूपः, यथा अवघातादिषु । यत्रापि दृष्टरूपस्तत्रापि नियमांशोऽदृष्टरूपोस्त्येवेति वक्ष्यते । उभयविधोपकारश्चायं व्रीह्यादिगत क्रियाजन्यातिशयशालित्वरूप कर्मत्वनिर्वाहाय व्रीह्यादिगतएवकल्प्यते । ननु प्रयाजादि वदात्मनिष्ठः । अतएव वपनादिजन्यस्या दृष्टस्यात्मगतत्वेपि संस्कार्यत्वादात्मनः कर्मात्वाविघातः । दृष्टरूपस्यतु वितुषीभावादेः व्रीह्यादिनिष्ठत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव । अवघातादिनि यमादृष्टस्यापि यदर्था क्रिया तदर्थो नियम इति न्यायेन व्रीह्यर्थतावधारणा व्रीहिनिष्ठत्वमेव । नचैवं - व्रीह्यादिनाशे तन्नाशापत्तिः; व्रीहिनाशेपि तददृष्टस्य व्रीह्यवयव निष्ठत्वकल्पनात् । अतः पुरोडाशवृत्तिप्रोक्षणादिजन्यमपूर्वं विषयतासम्बन्धेन पुरोडाशयागवृत्ति उत्पत्त्यपूर्वानुकुलां योग्यतामादधातीति सिद्धं ।

ननु-उक्तन्यायेन अवघातनियमादृष्टस्योपयोगसम्भवेपि दधिब्रीह्यादिनियमादृष्टानां तत्सम्भवः; तद्धि यागे कृते नियमेनोत्पद्येत, अतश्च प्रथमक्षणे यागोत्पत्तिः, द्वितीयक्षणे अदृष्टं, तृतीयक्षणेच तेन योग्यता, तेन चतुर्थक्षणे यागस्यनष्टत्वात् नापूर्वोत्पादकत्वसम्भवइति चेन्न-नियमादृष्टं हि न नियमजन्यं, किन्त्ववघातजन्यमेव । वितुषीभावेतुद्देश्यताप्यधिकेति परं वक्ष्यते । अतश्च तुल्यन्यायत्वाद्दध्यादिभिर्यागे जन्यमाने तस्मिन्नेव क्षणे तैरदृष्टमपि द्वितीयक्षणे तेन यागे योग्यता तृतीयक्षणेच योग्येन तेनोत्पत्त्यपूर्वं यागनाशश्चेति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

अत एव तददृष्टस्य न दध्यादिनिष्ठता, तस्य यागसमानकाल एव प्रक्षिप्यमाणत्वेन तन्नाशे नाशापत्तेः । अपितु यागनिष्ठता आत्मनिष्ठता वा । येषांतु प्रधानसमकालानां तदुत्तरभाविनां वा प्रक्षेपस्विष्टकृदादिभक्षानां प्रतिपत्तित्वेन नोत्पत्त्यपूर्वोत्पत्त्युपयोगिप्रधानगत योग्यताजनकत्वसम्भवस्तेषामपि परमापूर्वजननानुकूलोत्पत्त्यपूर्वगतयोग्यताजनकत्वेन वा उत्पत्त्यपूर्वस्थापकत्वेन वोपयोगो द्रष्टव्यः । अत एव तन्नियमापूर्वं मप्यात्मगतमेव, ननु संस्कार्यत्वेपि द्रव्यगतं, तस्य प्रतिपत्तिनाशत्वेनापूर्वाधारत्वानुपपत्तेः । संस्कार्यत्वं च तत्र दृष्टरूपसंस्काराश्रयत्वादेवोपपन्नमिति न कश्चिद्विरोधः । तदेव मंगानां प्रकारभेदे सत्यपि सर्वेषां साक्षात्परम्परया वा करणानुग्राहकत्वादिति कर्तव्यतात्वोपपत्तिः ।

तसिद्धं नष्टेपि व्यापारिणि फलबलेनाश्रयान्तरकल्पनोपपत्तेरपूर्वव्यापारेणैव यागादीनां फलजनकत्वमिति । तद्यत्र एकमेव प्रधानं पूर्वं तत्संगविशिष्टं फलसाधनं तत्र प्रधानानन्तरक्षणे एकमपूर्वं मपरंच सर्वांगसमाप्त्युत्तरं परमापूर्वम् । एवं यत्र प्रधाना न्यनेकानि तत्रापि तावन्त्युत्पत्त्यपूर्वाणि एकं परमापूर्वं मित्युत्सर्गः । यत्रतु दर्शपूर्णमासादौ पौर्णमास्यां दर्शे च सांगत्रिकद्रव्यानुष्ठानम्, तत्रैकस्मिन् समुदाये उत्पत्त्यं पूर्वत्रयेण सर्वांगकरणान्ते रेकैकं समुदायापूर्वं जन्यते; ततश्च समुदायद्रव्यान्ते ताभ्यामेकं परमापूर्वमिति विशेषः । अतएवारादुपकारकांगानां मपि तत्तत्समुदायापूर्वं एवोपयोगकल्पनात्समुदायद्रव्येपि पुनः पुनरनुष्ठानं मंगानां न विरुद्ध्यते । नच द्विरंगानुष्ठानस्य परमापूर्वं एवोपयोगसम्भवात्समुदायापूर्वकल्पने मानाभावः, “ पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत ” “ अमावास्यायां ममावास्यायां यजेत ” इति वाक्यद्रव्यावगतकरणत्रयसाहित्यस्यैव मानत्वात् । यद्यपि चोत्पत्तिवाक्ये प्रत्येकमेव करणत्वाद्वापि न त्रिकनिष्ठं व्यासज्यवृत्त्येकं ततः; तथापि करणताश्रयसाहित्यस्योपादेयगतस्यैककार्यनिरूपितत्वमावश्यकं, अन्यथा चित्रासौर्यादाविव साहित्यव्यवहारा

नुपपत्तेः, अत एव समुच्चित्यैककार्यकारित्व मेव साहित्यपदार्थः ।
इदं च न फलनिरूपितम्, करणषट्कसाहित्यस्यैव तदंगत्वात् ।
अत एव न परमापूर्वनिरूपितं । नाप्युत्पत्त्यपूर्वनिरूपितम्, तस्यैक
करणजन्यत्वात् । अतः स्तत्तद्वाक्ये करणत्रयसाहित्यस्यापि कार्यापेक्षा-
यां समुदायापूर्वद्वयसिद्धिः ।

अत एव सान्नाय्ये दधिपयसो स्तम्प्रतिपन्न देवता
कत्वेन सहानुष्ठाना देकमेवापूर्वं मस्वित्यपास्तम्, तत्त
दुत्पत्तिवाक्ये निरपेक्षकरणत्वस्य निरूपकापेक्षाया मन्यासम्भवेनैवा
पूर्वद्वयसिद्धेः । एव मग्निहोत्रचातुर्मास्यादिष्वपि सायं प्रातरादि
वाक्येषु करणत्वेन प्रयोगविधाना त्समुदाया पूर्वसिद्धिः ।

अग्निहोत्रे तु सत्यपि कर्मैकत्वे देवतासमुच्चयाद्यनुरोधेनाभ्यासा दुत्प
त्यपूर्वभेदावगमात्कालभेदेन समुदायापूर्वभेदात्तदुत्तरं परमापूर्वोत्पत्ति
रिति द्रष्टव्यम् । सोमे तु सत्यस्यभ्यासा दुत्पत्त्यपूर्वभेदे समुदायापूर्वाभावा
त्तदुत्तरमेव परमापूर्वोत्पत्तिः । द्वादशाहादौ तु तत्तदहं वाक्यगतकरणत्व
बलेन तत्तत्सुत्या पूर्वाप्यपि तत्तद्ब्रह्मज्यभ्यासोत्पत्त्यपूर्वजन्यानि कल्पन्त
इति तै रेव परमापूर्वसिद्धिः ।

ननु कल्पन्तां तत्र तत्रोत्पत्त्यपूर्वाणि करणत्वबलेन वा समुदाया
पूर्वाणि, परमापूर्वे तु नैव किञ्चित्प्रमाणं पश्यामः । तथाहि- यत्र तावदस्ति
समुदायापूर्वं तत्रारादुपकारकाणां तत्रैवोपयोगान्नातिरिक्ता पूर्वातर
कल्पनायां प्रमाणमस्ति । यत्रापि च न समुदायापूर्वं तत्राप्युत्तरांगै
रुत्पत्त्यपूर्वैरेव फलजननानुकूल योग्यतासम्पादनोपपत्तेर्नातिरिक्तापूर्व
कल्पनं । यत्र नैवारादुपकारकाणि उत्तरांगाणि सन्ति तत्र परमापूर्व
कल्पनायां किं प्रमाणं । यदि चांगवैयर्थ्यानुपपत्त्या परमापूर्वकल्पये
त, ततो विकृतिषु परमापूर्वकल्पनाभावेन द्वारलोपा न्नांगानि प्राप्नुयुः ।
अतः किं परमापूर्वसद्भावे प्रमाणमिति चेन्न- दर्शपूर्णमासादौ तावत्फल

वाक्ये साहित्यविशिष्टानां षण्णां यागकरणदानां फलनिरूपितत्वाव
गमा तस्यच व्यापारमन्तरेणानुपपत्तेः तदपेक्षायां परमापूर्वकल्पनोपप
त्तेः । नहि तत्रोत्पत्त्यपूर्वं समुदायापूर्वयो व्यापारत्वं सम्भवति,
तेषां षट्साहित्यावच्छिन्न जन्यत्वाभावात् । फलनिरूपकतावच्छेदका
वच्छिन्न जन्यस्यैव व्यापारत्वोचित्यात् । यद्यपि चान्न प्रतियोगं
करणताभेद स्तवच्छेद कानि चाग्नेयादीनि भिन्नान्येव, तथापि सर्वा
स्तु करणतास्तु एका फलनिरूपकता, फलस्यैक्यत् ; तदवच्छेदकश्च षट्
साहित्यं । नच तदवच्छिन्नजन्यत्वमुत्पत्त्य पूर्वादीनां सम्भवति ।
अतस्तेषां व्यापारत्वायोगात् परमापूर्वसिद्धिः । नचैवं समुदायादिवा
क्येष्वपि करणत्वश्रवणा तस्यच कार्यनिरूपितत्वा त्कार्यरूपापूर्वकल्प
नवत् व्यापारापेक्षायां व्यापाररूपाणा मप्यपूर्वातराणां कल्पनापत्तिः ;
अनेकापूर्वकल्पनाभिर्या समुदायादिवाक्येषु साधकतमत्वापरपर्यायानन्तर
कार्योत्पादकत्वरूपस्यैव करणत्वस्य विवक्षितत्वात् । अनुशिष्टैव हि
तादृशकरणतायां तृतीया पाणिनिनापि । फलवाक्ये तु फलस्य का-
लान्तरभावित्वेन तादृशकरणत्वस्य बाधा द्व्यापारवदसाधारणकारण
त्वरूपा करणता वाच्या । नचासौ व्यापार मन्तरेण सिद्ध्यती
त्युक्तविधया परमापूर्वसिद्धिः ।

एव मंगाना मपि परस्परउद्दिष्टानामेव प्रयोगविधिवलेन प्रधानो
पकाररूपफलजनकत्वावगमा तस्यच व्यवधानेनानुपपत्ते र्व्यापारापेक्षाया
मवान्तरोपकारकाणां साहित्यावच्छिन्नजन्यत्वेन व्यापारत्वायोगा
त्परमापूर्वस्थानापन्न मेक मपूर्वं व्यापारत्वेन कल्प्यते । पार्थसारथे
स्त्वेतद्निच्छतः परमापूर्वं मपि न सिद्ध्यति इति ध्येयम् ।

यत्र त्वेकमेव प्रधानं पूर्वोत्तरांगविशिष्टं फलजनकत्वेन श्रयते,
तत्र फलस्य कालान्तरभावित्वेन व्यापारापेक्षायां कल्पितस्यापूर्वस्यापि
सांगप्रधानोत्तरकालोत्पत्तिकत्वावगते युक्ता तत्रापि परमापूर्वसिद्धिः ।

नच तत्रावश्यकत्वेनोत्पत्त्यपूर्वैरेव फलसिद्धयुपपत्तेरुपान्तरकल्पने गौरवमिति वाच्यम्, सांगस्य फलजनकत्वश्रवणान्यथानुपपत्त्या कल्पितस्याप्यपूर्वस्य सांगप्रधानानन्तरमेवोत्पत्त्यसम्भवेन गौरवस्यापि प्रामाणिकत्वात् ।

नच भौतत्वात्किञ्चनपि गौरवप्रतिबन्धानेन पूर्वप्रमितस्यपि सांगप्रधानानन्तर्यस्य बाध एव किं न स्यादिति वाच्यम्, तथात्वे श्रुताया स्सांगफलकरणताया एव बाधापत्तेः ।

अस्तु वा तादृशस्थले उत्पत्त्यपूर्वादेव फलं, अंगानां च फलानुकूलयोग्यताजनकत्वम् ; नचैवं-विकृतिषु परमापूर्वाभावा दतिदेशानापत्तिः, प्रकृता उत्पत्त्यपूर्वगता व्यवहितकार्यजननानुकूलयोग्यताजनकत्वस्यैवादातुपकारकाङ्गकार्यत्वेन विवक्षितत्वात् । तच्चोत्पत्त्यपूर्वव्यवहितं कचित्समुदायापूर्वं कचित्परमापूर्वं कचित्फलमेवेति युक्तोक्तिदेशः । उक्तश्रामपि पक्षो वार्तिककृता “केचिदाहुः” रित्यादिना । अत एव दर्शपूर्णमासादिष्वपि परमापूर्वं विनैव कलतापूर्वैरेव फलसिद्धेर्न ताकल्पनमित्यपि सुवचम् । सर्वथा सिद्धमपूर्वम् ।

अस्य चाधिकरणस्याक्षेपसमाधानरूपत्वाच्च स्वातन्त्र्येण प्रयोजनकथने यतितव्यम् । सूत्रन्तु आरभ्यत इत्यारम्भो पूर्व, तत्पुनरुपाच्यते यागेन । यतो यागस्वर्गसाध्यसाधनभावस्य वाक्येन चोदनेति व्याख्येयम् ।

॥ इत्यपूर्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ अथ कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ॥

॥ १ ॥ सू - तानिद्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ २ - १ - ७ ॥

एवं तावत्सिद्धमपूर्वं, तच्च धात्वर्थोदेवेत्यपि धात्वर्थस्या पूर्वजनकत्वेन द्रव्यादेस्तदर्थत्वमित्यपि च । इदानीं तदपवादः प्रस्तूयते । “व्रीही न वहन्ति” “तण्डुला न्निनष्टि” इत्यादाववघातपेषणादीनां स्थतन्त्रापूर्वार्थत्वं व्रीह्यादेस्तदर्थत्वं? उत तेषां वितुषीभाषादिरूपप्रयोजनकाभावाद्दृष्टार्थत्वम्, व्रीह्यादेस्तु अवघातादीन्प्रति प्राधान्यादेव तदर्थत्वम्? इति विचार्यते ।

सति च दृष्टार्थत्वे धात्वर्थभावनाभेदसत्त्वेऽप्यपूर्वभेदाभावात् अपूर्वभेदोपयोगिचिन्तनात्मकत्वेन पादाध्यायसंगत्यविधातः ।

तत्रावहन्तीत्यवघातभावनाया अन्योत्पादकस्वभावत्वेन जन्यभाव्यापेक्षायां सत्यपि व्रीह्यादीनां द्वितीयया कर्मत्वावगमे तेषां मवघाताद्यजन्यत्वेन भाव्यत्वायोगाच्च तावदवघातो व्रीह्यर्थः । नच स्वरूपेण व्रीहीणां मजन्यत्वेऽपि वैतुष्यविशिष्टत्वेन भाव्यत्वोपपत्तिः, वितुषीभावजनकत्वेनावघातस्य लोकोक्त एव प्राप्तत्वेन तदंशे विधिवैयर्थ्यात् । नच लोकोक्तो विदलनादेरपि प्राप्तत्वेन तन्निवृत्तिफलकस्य नियमस्यैवायं विधिरस्तिविति वाच्यम्, तर्हि नियमेन वितुषीभावस्याप्यजननात् तद्वैशिष्ट्यरूपेणापि व्रीहीणां नियमं प्रति भाव्यतानुपपत्तेः । नहि नियमं प्रति वितुषीभावविशिष्टत्वेन भाव्यतानुपपत्ता वप्यदृष्टविशिष्टत्वेन भाव्यत्वोपपत्तिः, अशाब्दनियमा दृष्टकल्पनापेक्षया शाब्दावघातादेव ताकल्पनस्योचितत्वात् । नचास्तु तर्ह्यवघातादेव व्रीहिनिष्ठा दृष्टकल्पनमिति न व्रीहीणां मवघातार्थत्वसिद्धिः, अदृष्टे आत्मनिष्ठत्वेन प्रयाजादिजन्यादृष्टवदनपेक्षिताश्रये व्रीह्याश्रयत्वकल्पनापेक्षया अवघात एव द्रव्यापेक्षव्रीहिरूपद्रव्यविधिप्रतीतिः । अत एवापेक्षितविधिकाशाय प्रयाजशेषाभिधारण इन्न लक्षणया द्वितीया विभाक्तिः करणत्वपरा अनीप्सितकर्मत्वपरा वा नीयमाना न दुष्यति । नच तेषापि व्रीहिविधेस्तन्नियमविधेर्वा अवघातविधिवदेवानुपपत्तिस्तुल्येति वाच्यम्, अवघातजन्यादृष्टं प्रत्येव व्रीहिनियमविधेरुपयोगानुप

पतेः । त्वया त्ववघातस्य व्रीहिसाध्यापूर्वं प्रत्युपयोगांगीकारे व्रीहि
साध्यस्य यागजन्यापूर्वस्य यागभावनायामेव भाव्यत्वेनान्वया ज्ञाव
घातभावनायां भाव्यत्वेन तदन्वयइति अवघातजन्येष्वितरूप भाव्या
भावप्रसंगः । तस्माद्व्रीहि विशिष्टोवघातएव प्रयाजादिवद दृष्टार्थो
विधीयतइति प्राप्ते- अभिधीयते ; यत्र दृष्टप्रयोजनं नसम्भवति तत्र
युक्ता अदृष्टस्यापिकल्पना, आत्मनिष्ठस्यापि । यत्रतु दृष्टप्रयोजनसंभवः
यथा प्रकृते, न तत्र आत्मनिष्ठादृष्टकल्पना । अत एवोभयत्र क्रियां प्रति
द्रव्यस्य यथा यथं गुणत्वं प्राधान्यंच, क्रियायाश्च द्रव्यप्रति प्राधा-
न्यंगुणत्वंच । अतो धात्वर्थरूपक्रिया प्रतिपादका न्याख्यातान्तानि
पदानि यथा सम्भवं गुणप्रधानभावेन द्विविधानि विज्ञेयानीति सूत्रार्थः ।

॥ २ ॥ सू - यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि
द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ २ - १ - ८ ॥

नन्वेवमपि कदृष्टप्रयोजनासम्भवेन प्रधानकर्मता, क्वातसम्भवेन
गुणकर्मत्व, मित्वाशंक्य पूर्वपक्षयुक्तप्रयाजदृष्टान्तवैषम्य प्रदर्शनार्थंचानेन
सूत्रेण कर्मणो लक्षणमुच्यते । येषां हि यागीय द्रव्यदेवतादि संस्का
रार्थत्वं तदंगता बोधकप्रमाणाभावेन नेष्यते तानि कर्माणि स्वतन्त्रात्म
निष्ठादृष्टजनकानि सन्ति द्रव्यादिप्रतिपादनभूतानि । द्रव्यादीनिच तत्र
सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धसाध्यतयोपयुज्यते इतिन्यायेन तृतीयाश्रु
त्यैववा क्रियां प्रतिच गुणभूतं, यैस्तु द्रव्यंचिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत
तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । येषान्तु यागीयद्रव्यादि संस्कारार्थत्वं प्रमाण
वशेन निर्ज्ञातं तेषां दृष्टप्रयोजनासम्भवे व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादौ अदृष्ट
द्वारापि यदद्द्रव्यसंस्कारार्थत्वं प्रोक्षणादे रभ्युपगम्यद्रव्यं प्रतिगुणकर्म
त्व मुत्तराधिकरणे उपपादयिष्यते, तदा कोनामव्रीहीनवहन्तीत्यादौ
पुरोडाशनिष्पत्त्यौपयिक वितुषीभावरूप द्रव्यप्रयोजनलाभसम्भवे अदृ
ष्टकल्पनया प्रधानकर्मत्वमापादयितुं समर्थः । अतएव तत्र भावना

भाव्यमपि वितुषीभावविशिष्टत्वेन व्रीहयएव । चतुर्विधं हि सर्वत्रभाव्य
मिष्यते । किंचित्स्वतएवोत्पाद्यत्वेन । यथासंयवनेनपिण्डः । किंचिदा
मिविषयत्वेन । यथादोहनेनपयः । किंचिद्विकारविशिष्टत्वेन, यथाव
घातेनव्रीहयः, तत्र वितुषीभावाख्यो विकारोजन्यते । किंचिच्च सं
स्कारविशिष्टत्वेन । यथातएव प्रोक्षणेनादृष्टरूप संस्कारजननात् ।
अतश्च व्रीहीणां स्वरूपेणभाव्यत्वायोगेपि युक्ता वितुषीभावविशिष्टत्वेन
भाव्यता । नच वितुषीभावसाधनत्वस्य लोक्तएव प्राप्तत्वा द्विधि
वैयर्थ्यं, लोकस्याव्यभिचारितान्वयव्यतिरेकग्रहसापेक्षावेन विळम्बितत्वा
त्ततः पूर्वमेव विधिवाक्येन तद्विधानात् । तत्प्रयोजनंच विदलनादि
व्यावृत्तिफलको नियमः । तस्यापि च प्रयोजनं दृष्टाभावाददृष्टं । तस्य
चादृष्टस्य वितुषीभाव फलावघातोपजीविनियमजन्यत्वाच्च कृष्णलचरो
वैतुष्यासम्भवे नियमावघातप्रयोजकत्वं । यदित्व शाब्दस्यनियमस्यादृ
ष्टजनकत्वानुपपत्तिराशंक्येत, ततो विधेयादेव अदृष्टं कल्प्यते । तच्च
वितुषीभावस्य मुख्यफलत्वे प्यानुषंगिकत्वेन कल्प्यते, नत्वनुष्ठापक
त्व रूपमुख्योद्देश्यतया, गौरवापत्तेः । अतएव कृष्णलचरो वैतुष्य
भावेनादृष्टानुरोधेनावघातानुष्ठानं । उद्देश्यतावैजात्याच्च नोद्देश्यानेकाव
निमित्तको वाक्यभेदोपि । आर्थिकविध्यन्तर फलत्वाद्दानसः ।
अदृष्टस्याननुष्ठापकतापि चैतादृशी, यद्वैतुष्याभावे तस्याननुष्ठापनं
नतु वैतुष्यसम्भवेऽपि, विदलनादे रप्यनुष्ठानापत्तेः । अतएव तद्व्या
वृत्तिफलक नियमफलकत्वा त्रियमादृष्ट व्यवहारः ।

ननु नवमाधिकरणन्यायेन व्रीहिपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्य
कत्वादवघात विधे वितुषीभावस्वरूपेवा नर्थक्येपि तज्जन्य प्रधानापूर्वस्या
वघातविनातृपत्ते स्तदुत्पत्त्यर्थत्वेनावघातविधिसार्थक्यात्कृतं नियमादृष्टेन,

नियमादृष्टकल्पने वा तेनैवानर्थक्य परिहारोपपत्तेः कृतमपूर्वसाधनत्व
लक्षणयेति चेन्न :- अवघातं विना विदलनादिना वितुषीभावसत्त्वेना
पूर्वानुपपत्तौ प्रमाणाभावात् । नचावघाताभावे तज्जन्यवितुषीभावा
भावा त्सामग्र्यभावः, अवघातविदलनजन्यवितुषीभावव्यक्तयो वै-
जात्ये प्रमाणाभावेनावघाताभावेपि तज्जन्यवितुषीभावसत्त्वा त्सामग्र्य
भावासिद्धेः । नच कार्यकारणभावे व्यभिचारपरिहारार्थमेव वैजात्य
कल्पना, अनेककार्यकारणभावादि कल्पनागौरवभिया द्वयोरैकशक्ति
मत्त्वेन कारणतांगीकारात् । यत्रतु ग्रीहियवादिवाक्ये कारणताद्वयं प्रमाण
सिद्धं तत्रैव परमाग्रेयादौ वैजात्यकल्पनमिति तेषामर्थाधिकरणेवक्ष्यते,
नतत्र । अतश्चा पूर्वसाधनत्वलक्षणाया मप्यवघातविधिवैयर्थ्यस्य तदवस्थ
त्वादवश्यमवघातेन वैतुष्यवददृष्टमपि ग्रीहिनिष्ठमाधेयम् । अन्यथा अव
घातस्या पूर्वसाधनत्वानुपपत्तेः । नचैवमपूर्वसाधनत्वलक्षणावैयर्थ्यं, निय-
मादृष्टस्यापि ग्रीहिरूपे अनुपयोगित्वेन प्रधानापूर्वार्थत्वावश्यंभावात् ।
अतस्त्रिधा अवघातस्य नियमादृष्टजनकत्वेपि दृष्टवितुषीभावद्वारा
ग्रीह्यर्थता, योग्यतारूपलिङ्गात् । द्वितीयाश्रुते नियमविधिलाघवाच्च ।
एवं द्वितीयविधि प्रकारांगीकरणा लाघवम् । इतरथा विशिष्टविध्या
श्रयणा त्वंचमप्रकारांगीकरणे गौरवंस्यात् । तस्मान्नावघाताप्रयोजनी
भूतादृष्टकल्पनं । अतश्चैतादृशस्थले धात्वर्थभावनभेदसत्त्वेपि नप्रयोजनीभू
तापूर्वभेदः । प्रयोजनपूर्वपक्षे प्रैयंगवश्चरुर्भवतीत्येत द्वाक्यविहितेयागे
यागीयहविः प्रकृतिभूतग्रीह्यभावे प्यतिदेशप्राप्तावघातांगत्वेन ग्रीह्य
स्सम्पाद्या एव । यथातिदेशप्राप्तप्रयाजाद्यंगत्वेनाज्यं । नच प्रकृतौनिर्वा-
पोत्तरकाल मवघातानुष्ठाना दवघातस्य परप्रयुक्तग्रीह्यपजीवित्वावगतेः
प्रैयंगवचरौ तदभावे अवघातस्याननुष्ठानमेव स्या न तदनुरोधेन

ग्रीहिसम्पादनमिति वाच्यम् ; अवघातस्य वाजिन न्यायाविषय
त्वेन परप्रयुक्तग्रीह्यपजीवित्वासिद्धेः ।

तथाहि, न तावद्वाजिनन्याय विषयत्वं, ध्यानयनस्य ध्यामिक्षार्थत्वं
वाक्यार्थं न वाजिनार्थत्वं । अत ध्यामिक्षाप्रयुक्तध्यानयनानुनिष्पन्नत्वा
द्वाजिनस्य नध्यानयनप्रयोजकतेति न्यायः । नचासौ प्रकृते
समस्ति, ग्रीहीणां यागांगत्वस्ये वात्रघातांगत्वस्यापि वाक्यीयत्वाविशेषा
द्वाजिनवदवघातस्या नुनिष्पन्नत्वाभावाच्च । नापि पदकर्मन्यायः, तत्रहि
तेनाक्षमुपांज्यादिति तच्छब्दस्य सप्तमं पद मध्वर्यु रंजलिना गृह्णातीत्यत्र च
पदशब्दस्य सापेक्षत्वाद्युक्तपरप्रयुक्तक्रयांगभूतैकहायनीनयनोपजीवित्वं,
प्रकृतेतु ग्रीहिशब्दस्य प्रकृतानपेक्षत्वा न यागीयग्रीह्यपजीवित्वेति विशेषः ।
पुरोडाशकपाले नेतिवच्च प्रयोजकयुक्ताभिधानाभावा न्नपुरोडाशकपाल
न्यायः । ग्रीहिशब्दस्य सप्तम्वन्धकावाभावा न्नोत्तरार्थन्यायोपि ।
निनयनन्यायस्तु प्रतिपत्तिवाभावा देवानाशंक्यः । नच गुणस्य
दोहनादेः परप्रयुक्ताश्रयोपजीवित्वेना श्रयाप्रयोजकत्वात्, अव
घातस्यापि यागप्रयुक्तग्रीह्याश्रयत्वा तदप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् ;
प्रणयनादे हि गुणांगत्वे प्रमाणाभावेन गुणस्य तत्प्रयोजकत्वानुपपत्ते
युक्ता तस्य परप्रयुक्तोपजीविकता, ग्रीहीणांतु यागांगत्वस्येवाव
घातांगत्वस्यापि वाक्यीयत्वाविशेषा द्विनिगमनाविरहेणैकस्येतर
प्रयुक्तोपजीविकत्वानुपपत्तेः । नच निर्वापेण ग्रीहीणां यागीयाव
निश्चयाद्यागप्रयुक्तत्वावगते विनिगमनसत्त्वेन तदुत्तरभाषिनोवघातस्य
तदुपजीवकत्वोपपत्तिः, एतत्पूर्वपक्षे निर्वापस्याप्या रादुपकारकत्वेनाव
घाततुल्यत्वा तेन ग्रीहीणां यागीयत्वनिश्चयानुपपत्तेः । नच निर्वा-

पार्थ मुपत्तानां तद्वर्षादानलाघवेन ग्रहणोपपत्ते रवचातस्यान्यानाक्षेप
कार्थं, निर्वापसाधनानां तदवशिष्टानां च सन्निहितत्वाविशेषेणोपा
दानलाघवस्य नियामकत्वात् । निर्वापे कृते तत्साधनत्वानामपि
लौकिकत्वाविशेषाच्च । अत एव क्लृप्तसामान्यसम्बन्धत्वा दाम्नेय
न्यायेन निर्वापसाधनानां मेव ग्रहण मित्यपास्तम् , निर्वापे कृते
तत्साधनीभूत व्यक्तिविशेषस्य लौकिकत्वाविशेषेण सामान्यसम्बन्धा
क्लृप्तेः । ब्रीहिजातीयस्य तु सामान्यसम्बन्धो निर्वाप वाक्यइवावघात
वाक्येपि तुल्यएव । अग्नेयीवाक्येहि न मन्त्रविशेषोपादनं, अपितु स्तोत्रा
दिसम्बन्धेनैव । प्रकृतैतु यथैव निर्वापवाक्ये ब्रीह्युपादानं तत्तथैवाव
घातवाक्येपीति नात्राग्नेयीन्यायप्रवृत्तिः । नचैवमपि सिद्धान्तवत्पूर्वपक्षेपि
प्रकरणेन प्रकृतब्रीह्यग्रहणोपपत्तिः ! प्रकरणंहीति कर्तव्यताकांक्षारूपं
ब्रीह्यपदसंकोचकत्वेनाभ्युपगम्यते ? अधिकारात्मकत्वा? नाथः, तस्य
विनियोगातिरिक्ते अप्रवृत्तेः । इतिकर्तव्यताकांक्षया हीति कर्तव्यत्व
मेवावगम्यते, नतु पदसंकोचाद्यपि । न द्वितीयः, तस्य तुल्येषु नाधि
कारस्स्यादित्यत्र नैराकांक्ष्ये सत्यसंकोचकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत
एव यत्रोपादानेष्वपि तेनाक्षमुपांज्यादित्यत्र सर्वनाम्नस्साकांक्षत्वं तत्रे
हमेव प्रकृतगृहणं, प्रकृतैतु ब्रीह्यपदस्यानपेक्षत्वाधिकारेण संकोचइति
प्रकृतौननिर्वाप यागावघातानामेक ब्रीह्यप्रयुक्तत्वं नियतमिति प्रेरणं
वचरौ यागार्थं ब्रीहिरूपेपि सिद्धं निर्वापावघाताद्यर्थं ब्रीहिसम्पादनं ।
सिद्धान्तेतु ब्रीहीणामवघातं प्रतिसंस्कार्यत्वा ब्रीहिसंस्कारार्थत्वे चाव
घातस्यानर्थक्यापत्ते रपूर्वसाधनत्वापेक्षया ब्रीह्यपदस्य तल्लक्षकत्वे
अधिकाराख्यप्रकरणस्य तात्पर्यग्राहकत्वांगीकारात् प्रकृतग्रहणोपपत्तिः ।
प्रकृतौचयागीय हविः प्रकृति द्रव्यसंस्कारस्या वघातस्य प्रेरणवचरौ

अतिदेशेन प्रस्य स्थानापत्त्या प्रियं गुण्वेवानुष्ठाना तदर्थं ब्रीहि
सम्पादनम् । पूर्वपक्षे चादृष्टार्थत्वा दवघातस्य सर्वोपधावघातव
त्सकृदेव करणम् । सिद्धान्तेत्वातण्डुलीभावात् । अन्यच्च पूर्वपक्षे
यागीयहविःप्रकृतिद्रव्यस्या वघातं विनापि तण्डुलीभावः, प्रकृतौ च
प्रयाजादिवदवघातस्य सान्नाय्योपांशुयाजांगत्वा तद्विकारेष्वप्यतिदेशः,
यवपक्षेपि ब्रीहीणां मेवावघातः, त्रयाणां मेव च तेषां कपिशलाधि
करणन्यायेन स इति प्रयोजनम् । सिद्धान्तेतु यागीयद्रव्ये वघात
नियमः, प्रकृतौ चौषधद्रव्यकयागांगत्वा तद्विकारे ष्वेवातिदेशः, यव
पक्षेपि च तेष्वेवावघाता न तदर्थं ब्रीहिसम्पादनं, चतुर्मुष्टिपरिमि
तानां मेव च यागसाधनत्वा तावता मेवावघातः, इति तत् । सूत्रं
निगदव्याख्यातम् ।

॥ इति कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ॥३॥

॥ अथ सम्मार्गाधिकरणम् ॥

॥१॥ सू - धर्ममात्रेण कर्मस्यादनिवृत्तेः प्रयाजवत् ॥ २-१-९ ॥

एवं ताव दृष्टोपकारकत्वलाभा द्रुणकर्मत्वे प्रसाधिते, अधुना
दृष्टोपकारकत्वासम्भवेपि तदस्ति नवेति विचार्यते ।

दर्शपूर्णमासयो ऽश्रूयते - “सुच स्सम्मार्ष्टि” “परिधीन् स-
म्मार्ष्टि” “पुरोडाशं पर्यग्निकरोति” “ब्रीहीन् प्रोक्षती” इति । तत्र
सम्मार्गादिकं किं सुगादिसंस्कारार्थत्वेन विधीयते, अतः श्रुणु कर्म?
उत सुगादिसाधनकं स्वतन्त्रादृष्टार्थं सप्रधानकमेति विचार्यते ।

अत्र च सिद्धान्ते सुगादिनिष्ठाधेय शक्तिरूपातिशयसद्भावेऽपि तस्यात्मनिष्ठादृष्टपदवाच्यत्वाभावात् दपूर्वाभावेन पूर्ववदेवापूर्वभेदोपयोगि चिन्तनात्मकत्वात्पादाध्यायसंगतिः । प्रोक्षणादे स्तंस्कारकर्मत्वे प्रति पुरोडाश मपूर्वकल्पना [त्पादभे] तद्वेदोपयोगित्वेन सा । अनन्तरात् पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतुभूत दृष्टोपकारकत्वप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानादृष्टव्या ।

तत्र - पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनैव सुगादे स्तम्भार्गाद्यजन्यत्वेन भाव्यत्वायोगा, दवघातवच्च दृष्टोपकारविशिष्टत्वेनापि तदसम्भवात्, सुगादिविशिष्टस्तम्भार्गादिविधान मेव प्रयाजादिवत् स्वतन्त्रकृतूपकारभाव्यकं युक्त माश्रयितुम् । नचावघातवद्योग्यतारूपलिङ्गास्तम्भार्गादे गुणकर्मत्वासम्भवेऽपि द्वितीयया सुगादीनां प्राधान्यावगमा दर्थस्तम्भार्गादीनां तद्गुणत्वावगते दृष्टोपकाराभावे च तद्वहेनैवादृष्टस्य द्रव्यनिष्ठस्य कल्पनोपपत्तेर्न सुगादिविशिष्टस्तम्भार्गादिविधानमिति वाच्यं, द्वितीयायाः प्राधान्यवाचित्वाभावेन गुणकर्मत्वासिद्धेः । तथाहि-प्राधान्यवाचित्वं किंप्रयोगानुसारादभ्युपगम्यते, अनुशासनानुरोधाद्वा? नाद्यः, “बलबजान् शिखण्डकान् कुरु ” “ सक्तून् जुहोती ” त्यादौ करणत्व एव द्वितीयादर्शनेन तदसिद्धेः । नह्यत्र बलबजादीनां कर्मत्वं सम्भवति, करोते द्विकर्मकत्वाभावेन शिखण्डककर्मावरुद्धे तस्मिन् बलबजादीनां कर्मत्वेनान्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । जुहोतेश्च देवतोद्देश्यक प्रक्षेपद्रव्य त्यागसमुदायवाचित्वेन सक्तूनां समुदायकर्मत्वानुपपत्ते स्सक्तूनामनीप्सितत्वे नैकदेशकर्मत्वस्याप्यनुपपत्तेश्च । अतोत्र बलबजादीनां द्वितीययाकरणत्वमेवांगीकर्तव्यम् । ततश्चान्वय व्यभिचाराद्वितीयायाः करणत्व एव शक्तिर्नप्राधान्ये । तथा प्रयाजशेषेणेत्यादौ द्वितीयाभावेऽपि प्राधान्यदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचारादपि तथात्व निश्चयः । नचैवं घटं करोतीत्यादौ करणत्वासम्भवेऽपि द्वितीयादर्शनात्तवापि व्यभिचारतादवस्थमितिवाच्यम्, विषयतासम्बन्धेन घटादेर्ज्ञानप्रतिकरणत्ववत्कृति

प्रत्यपि तदुपपत्तेः; अतो ऽ व्यभिचारात्करणत्व मेव द्वितीयार्थः, नतु प्राधान्यमिति प्रयोगानुसारेण निर्णयते । अत एव प्रयोगविरुद्धमनुशासनमपि ‘कर्मणि द्वितीये’ त्यादिकं न प्राधान्यवाचित्वे प्रमाणम् । अतो न सम्भार्गादीनां द्वितीयया गुणकर्मत्वप्रतीतिः । नापि सप्रयोजनत्वमात्रेण; पुरोडाशकपालादीनां सप्रयोजनत्वेऽपि तुषोपवापसंस्कार्थत्वाभावात् । अतो गुणकर्मत्वावेदकप्रमाणाभावात् पूर्वाधिकरण पूर्वपक्षन्यायेन सुगादिविशिष्टस्तम्भार्गादिविधिरेवायम् । सूत्रन्तु- “धर्ममात्रे”-दृष्टोपकाराजनकं स्तम्भार्गादिरूपे, ‘प्रयाजादिव’ प्रधानकर्मत्वं स्यात्, द्रव्यनिष्ठोपकारस्य तेना ‘निवृत्ते’ रिति व्याख्येयम् ।

॥१॥ सू - तुल्यश्रुतित्वा द्वेतरेऽस्सधर्मस्यात् ॥ २-१-१० ॥

सत्यं दृष्टोपकारकत्वेन नास्यावघाततुल्यत्वं, तथापि द्वितीयाश्रुति तुल्यत्वात् अवघातादिवद्गुणकर्मत्वं सम्भवत्येव । तथाहि- द्वितीया प्राधान्याभिधायिनी ब्रीहिणामिव सुगादीनामपि प्राधान्यप्रतिपादयत्यर्थादवघातस्येव स्तम्भार्गादीनामपि गुणत्वंगमयति, अतश्च दृष्टोपकारत्वाभावेऽपि द्वितीयावगतगुणकर्मत्वनिर्वाहार्थं द्रव्यनिष्ठादृष्टोपकारकल्पनेऽपि नक्षतिः ।

॥२॥ सू - द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ २-१-११ ॥

यत्तु - द्वितीयायाः प्राधान्यवाचित्वे प्रमाणाभावात् प्रयोगानुसारेण करणत्वावगतेः सक्तुवत्सुगादि द्रव्यस्यैव स्तम्भार्गादि प्रत्युपदेशो विधानमियुक्तम्, तत्रोच्यते-

॥४॥ सू - तदर्थत्वा लोकाव तस्य च [वि]शेषभूतत्वात् ॥ २-१-१२ ॥

न करणत्ववाचिनी द्वितीया, प्रमाणाभावात् । अपितु ‘कर्मणि द्वितीये’ त्यनुशासनात्कर्मत्वपरा । नचतस्यनिर्मुक्तत्वं, घटं करोतीत्यादि प्रयोगस्यैव मूलत्वात् । नह्यत्र सत्यपि घटस्य विषयता सम्बन्धेन कृति

करणत्वे तदवभासते, अपितु कर्मत्वमेवेति सर्वस्य स्वसंबन्धम् । अतश्च प्रयोगानुगृहीतस्मृत्या कर्मत्वमेव द्वितीयार्थः । नचैवं 'कर्तुरीप्सित' तमकर्म 'तथायुक्तं चानीप्सित' मित्यादि स्मृत्या कर्मत्वस्यानेकविधत्वा वगते रेकत्रैव शक्तिरपरत्रलक्षणेत्यस्य विनिगमनाविरहेणासंभवात् सर्वेषामेव वाच्यत्वा पत्तौ शक्यतावच्छेदकैक्याभावे नानेकशक्ति कल्पनापत्तेर्गौरवमिति वाच्यम्, लाघवेनेप्सिता नीप्सित साधारण्येन व्याप्यत्वापरपर्यायस्य क्रियाजन्य चतुर्विध फलान्यतम फलाश्रयत्व रूपस्य कर्मत्वस्य तत्समनियताखण्डोपाधेर्वा द्वितीयावाच्यत्वा वधारणात् । ईप्सितत्वानीप्सितत्वयोस्तु प्रमाणान्तर लभ्यत्वेन तत्रापि शक्त्यङ्गीकारे गौरवात् । नचैवं व्याप्यं कर्मत्वेयं स्मरणापत्तया सूत्रद्वयवैयर्थ्यापत्तिः, 'वारणार्थानां मीप्सित' इति सूत्रादग्रे माणवकं वारयतीत्यत्रोभयोरग्निमाणवकयो व्याप्यत्वे ईप्सितत्वे चाविशिष्टे तन्निमित्तककर्मसंज्ञावाधेनापादानसंज्ञापत्तेर्माणवके तां वारयितुमीप्सित तमे तस्मिन् कर्मसंज्ञाविधायकस्याद्यसूत्रस्यावश्यकत्वेति, द्रष्टव्योदासीनसंग्रहार्थं तथायुक्तसूत्रस्यावश्यकत्वात् । एतेन सूत्रद्वयवैयर्थ्यापत्तेः प्रथमोपस्थितत्वा दीप्सितकर्मत्व एव शक्तिः, तथा युक्तसूत्रं तु अकथितादिसूत्रादिव लाक्षणिकानुशासनमिति न्यायसुधाकारोक्तमपास्तम्, शक्यतावच्छेदकलाघव संग्राहकलाववाभ्यामीप्सितानीप्सित साधारण्येन व्याप्यत्वमेव शक्तिकल्पनेनेप्सितत्वेऽपि तदकल्पनात् । अकथितादिसाधारण्येन तु शक्यतावच्छेदकालाभा दगत्या अकथितादिसूत्रस्य लाक्षणिकानुशासनत्वमिति विवेकः ।

नचैवं सुगादीनां मीप्सितत्वानवगमे कथं प्राधान्यसिद्धिः ? द्वितीयया तदनवगमेऽपि विध्यपेक्षितत्वा तदवगमोपपत्तेः । विधिर्हि चेतनप्रवर्तनात्मा अनीप्सितफले व्यापारे तं प्रवर्तयितुं मशक्नुवन् भावनाया मीप्सितजन्यत्व मवगमयति, अतश्चेप्सितजन्यापेक्षायां द्वितीयया जन्यत्वेनावगतानां सगादीनां जुह्वा जुहोतीति शास्त्रान्तर

प्रमितेप्सितभावानां भावनाभाव्यत्वेन स्वीकारो नानुपपन्नः । अत एव यत्र सक्तून् जुहोतीत्यादी न शास्त्रान्तरेण विनियोगः सक्तूनां तत्र द्वितीयया व्याप्यत्वमात्रावगमेपीप्सितत्वस्य बाधा न भावनाभाव्यत्वसम्भवः ।

ननु तत्रापि द्वितीयावगतव्याप्यत्वनिर्वाहार्थं विध्यपेक्षया च सक्तूनां भूते भाविनि वा ज्योतिष्टोमे उपयोगः कल्प्यः ? नच निर्व्यापारत्वात् सक्तूनां प्रकरणग्रहणायोगेन कथं सुपयोगकल्पनं, व्यापारान्तरासम्भवेऽपि संस्कारकत्वेनोपस्थितस्य होमस्यैवार्थाद्वापारत्वोपपत्तेः । नह्यग्नीषोमीयं पशुपुरोडाश मित्यत्र तद्विश्रुत्या गुणभूताया अपि देवताया अर्थात्संस्कार्यत्वाङ्गीकारवदिहापि तथाङ्गीकारे कश्चिद्विरोधः । अतस्सक्तुष्वपि श्रुतव्याप्यतादिनिर्वाहार्थं सुतरकाळं विनियोगकल्पनेऽपि बाधकाभावात्कथं प्राधान्यासम्भव इति चेत् ? ईप्सितकर्मत्वशक्तिवादिनो ह्ययं दोषस्स्यात् । तन्मते हीप्सितत्वस्यापि द्वितीययाभिधाना तन्निर्वाहार्थं विनियोगोऽपि कल्प्येत । इष्यत एव हि श्रुतस्वर्गादिसाध्यतानिर्वाहार्थं स्वर्गसत्ता ! साध्यत्वमात्रार्थकत्ववादिनस्तु यथैव द्वितीयया सक्तूनां तदभिहितं तथैव धातुसामर्थ्याद्दोमस्यापि साध्यत्वमवगतमेवेति न तद्वलेनेप्सितत्वकल्पनायां प्रमाणमस्ति, प्रत्युत होमस्यैव विधिप्रत्यासन्नत्वात् व्यापारान्तरानपेक्षत्वाच्चारादुपकारकत्वविधया ईप्सितत्वकल्पनमुचितम् । एवं च सक्तूनां भूतभाव्यसमुच्चारणन्यायेन होमार्थत्वावधारणा द्वितीयापि विषयतासम्बन्धिकरणत्वलक्षणार्थैव द्रष्टव्या ।

अतएव संस्कारविधेः प्राक् संस्कार्यस्य विनियोगानवगमेऽपि यत्र लौकिकप्रमाणेनैव क्रियाजनकत्वमात्रमवगन्तुं शक्यं, यथा 'अध्वर्युवृणीते' "स्वाध्यायोध्येतव्यः" "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीते" त्यादौ, तत्र ह्यसत्यपि वरणादिविधितः प्रागध्वर्यादीनां विनियोगे

सामर्थ्यमात्रेणैव तेषां तत्क्रियाजनकत्वावगमाद्युक्तं तत्तत्संस्कारविधौ तत् क्रियासाधकत्वेन रूपेणोद्देश्यतामध्वर्यादीनां मंगीकृत्य तत् क्रिया-
सु विनियोगकल्पनम् ; सक्तूनान्तुपत्तिं शिष्टसोमाद्यवरुद्धे ज्योतिष्टोमे
साधनत्वस्यासम्भवा ददृष्टविधयोपकारकत्वस्य च लौकिकप्रमाणागम्य-
त्वा न्नशक्यं संस्कारविध्यन्यधानुपपत्त्या विनियोगकल्पनं ; अतश्च
द्वितीया सक्तुगतकरणत्वाथैव ।

ननु सक्तूनां विनियोगकल्पनायोगेपि न द्वितीयाकरणत्वलक्षणार्था,
अननुशिष्टलक्षणायां गौरवात्, किं त्वनीप्सितकर्मत्वार्थिका, अतश्च
सक्तूनां कर्मत्वेनैवान्वयः ; सच्चय्यभिधात्वर्थे प्रथमतएवासंभवी, तथा
सति पश्वैकत्वाधिकरण पूर्वपक्षन्यायेन सक्तूनाम विवक्षापनेः ; तथापि
भाधनाया मेव सोमादिव त्परम्परासम्बन्धेन कर्मत्वेवगते पाश्चात्य
इत्यवगन्तव्यम् ; नचैव मुद्देश्यानेकत्वं शक्यम्, सक्तूनां कर्मत्वेभ्यु
द्देश्यत्वा नंगीकारात् ; अतस्सक्तूनां मनीप्सित कर्मत्वेनैवा न्वयोप
पत्तेर्न करणत्वलक्षणेति चेन्न ; भावनावाचिप्रत्ययस्य नित्यं सकर्मकत्वेप्येक
कर्मकत्वेन कर्मांतरस्या न्वयानुपपत्तेः । अन्यथा तत्समानार्थकस्य करोते
रपि द्विकर्मकतापत्तिः ; अथकरोते रेककर्मकत्वेपि भावनावाचितिप्
प्रत्ययस्य द्विकर्मकत्वमुच्येत, ततोब्रीहीनवहन्तीत्यादौ कर्मांतराभावा
त्प्रत्ययानुपपत्तिः । अतएव यत्रलोके तृणं स्पृशतीत्यादौ विध्यभावेनेप्सित
कर्मानादरस्तत्रैव तृणादीनां मनीप्सितत्वेनान्वयः ; तद्विषयमेव च
तथायुक्तसूत्रं विधिसत्त्वेपि पार्ष्टिकधात्वार्था न्वयविषयं । भावनान्वयस्तु
विधिसत्त्वेकरणत्वेनैव, आवश्यकी च भावार्थान्वयेपि करणत्वलक्षणा,
बल्वजान् शिखण्डकान् कुर्वीत्यादौ करोते रेककर्मकत्वेन कर्मांत
रान्वयानुपपत्तेः । अतश्च सर्वत्रविधिसत्त्वे भावनान्वयो द्वितीयस्यकर्मणः
करणत्वेनैव । अतएव मैत्रावरुणायदण्डं प्रयच्छतीत्यादौ मैत्रावरुणस्यै
वोद्देश्यत्वेन भावनान्वया दण्डस्य करणत्वेनैव तदन्वयो नत्वेनीप्सित
कर्मत्वेनेति ध्येयम् ।

यत्तु - तन्वरेने तन्वसारन्यायसुधयोश्च 'यच्छते स्सकर्मकत्वात्
युक्तोदण्डस्या नीप्सित कर्मत्वेना न्वयः, जुहोतेस्त्वकर्मकत्वात् सक्तूनां
द्वितीयया करणत्वलक्षणे' त्युक्तं ; तन्न, हुतोहुतः पर्यावर्तत इत्या-
दौ कर्मणिनिष्ठादर्शनेन जुहोतेरकर्मकत्वाविद्धेः । कर्मणि तृतीया
चकाराद्वितीया चस्यादित्यथेकेन तृतीयाच होश्छन्दसीति सूत्रकारव्य
वहारेण सकर्मत्वावगतेश्च । तस्मादुक्त एवप्रकारः श्रेयान् ।

अत एव गुणफलाधिकारे इन्द्रियकामाद्यवरुद्धायां भावनायां
होमस्यानीप्सितकर्मत्वरूपा श्रयत्वेनैव क्रियान्वयोंगीकृतः । अन्यथा तत्रा
पि तथात्वसम्भवे विशिष्टभावनाविधाने वाक्यभेदाभावा जितं प्राभाक-
रेण । तस्मादुक्त प्रकारेणैव सक्तुषु करणत्वलक्षणा मंगीकृत्य सक्तु
विशिष्ट होमविधानं मारादुपकारकतयेतिसिद्धम् । सुगादीनान्तु
प्रयोजनवत्त्वस्य प्रमाणान्तरेणा वगतत्वात्तेषामेव भाव्यत्वोपपत्तेर्युक्तं
संस्कारार्थत्वं सम्मार्गादीनामिति ।

नचैवं सर्वत्र सप्रयोजनत्वनिष्प्रयोजनत्वकृतमेव द्रव्यस्य क्रियां प्रति
गुणप्रधानत्वमिति कृतं द्वितीयातृतीयाभ्यामिति वाच्यं, 'ऐन्द्रागार्ह
पत्यमुपतिष्ठत' इत्यत्र हि सत्यप्यैन्द्रागार्हपत्ययोः क्रतुसम्बन्धित्वेन
प्रयोजनवत्त्वे द्वितीयैव गार्हपत्यप्राधान्येप्रमाणम् । नचतत्रापि द्विती
याया नियामकमात्रत्वेपि कथं प्रमाणत्वमिति वाच्यं, द्वितीयाभावे
मन्त्रस्थलिङ्गा दिद्रार्थत्वस्यैवावगमा तस्यानियामकत्वाभावात्, गार्ह
पत्यप्रातिपदिकमात्रसमभिव्याहारस्य च लिङ्गविरोधे सामीप्यनिरूप
कत्वेनाप्युपपत्तेः । अतो लिङ्गबाधेन गार्हपत्य प्राधान्यं द्वितीयाप्रमा
णकमेव । तथा सूक्तवाकप्रस्तरप्रहरणयो रुभयोरपि प्रयोजनवत्त्वा
विशेषे केवलतृतीयाकृतमेव सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणांगत्वं । अतश्च
सत्यापि द्वितीयाश्रुतिप्रामाण्येनिष्प्रयोजनत्वा त्सक्तुष्वपवाद् । सत्यपि च
तृतीयाप्रामाण्ये दृष्टार्थत्वा त्प्रयोज्यशेषाभिधारणस्थले पवाद् ! अत
स्सिद्ध महद्वार्थत्वेपि सम्मार्गादीनां गुणकर्मत्वम् ।

सूत्रन्तु नद्वितीया गुणत्वपरा, अपितु प्राधान्यपरा, तदर्थत्वेन स्मृत्या लुशिष्टत्वात्, 'लोकवत्' - लोकसिद्धं घटादिपदं दलुशिष्टार्थं प्रतिपादकत्वस्योपपत्तेः, नचैवं सक्तुष्वपि तदापत्तिः, तेषान्निप्रयोजन कत्वात्; प्रकृते तु तेषां सुगुदीनां कृतौ शेषभावावगमात् प्रयोजन वत्त्व सिद्धे युक्तं गुणकर्मत्वमिति व्याख्येयम् ।

प्रयोजनं सुगुदाहरणपूर्वपक्षे सम्मार्गसाधनीभूतं सूत्रं प्रकृतौ विवक्षितसंख्यत्वात्किंपिजलाधिकरणन्यायेन त्रित्वस्यैव शास्त्रीयत्वात्पश्चादौ सुगुविबुद्धावपि तिस्र एव समार्ष्टव्याः, सिद्धान्ते तु संस्कार्यत्वात् सर्वा एव सम्मार्ष्टव्याः; परिधुदाहरणेऽप्येकस्यैव परिधेः पूर्वपक्षे सम्मार्गः, तेतिरीयशाखास्थं बहुवचनान्तवाक्योदाहरणे तु त्रयाणां, सिद्धान्ते तु यावत्परिधिः अग्रेऽपि पूर्वपक्षे एकस्यैवाहवनीयस्य, सिद्धांते तु तत्त्वा हवनीयवृद्धौ सर्वेषाम् । यत्तु वार्तिके 'पूर्वपक्षे अग्निमुपनिधाय स्तुवत इति वल्लौकिकस्याग्रेऽस्त्वमार्गः, सिद्धान्ते तत्त्वाहवनीयादीनां सर्वेषां' मिति प्रयोजनमुक्तम्, तदग्निं सम्मार्ष्टीत्यस्य कल्पसूत्रकारवचनस्य मूलभूतश्रुत्या आहवनीयमात्रं विषयिण्यानुपसंहाराभिप्रायेण; यदा तु तेनाहवनीयमात्रं विषयेण सामान्यवाक्यस्योपसंहारः तदा सिद्धान्तवत् पूर्वपक्षेऽप्याहवनीयस्यैव सम्मार्गोऽस्ति सिद्धान्तेऽपि च गार्हपत्यादीनामसम्मार्गात्पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । एवं पुरोडाशोदाहरणेऽपि पूर्वपक्षे एकस्यैव, सिद्धान्ते तु सर्वेषां पर्याग्निकरणमिति द्रष्टव्यम् । तथा शाक्यानामयनेतरसमयास्तवनीयाः पुरोडाशाभवनन्तात्यत्र पूर्वपक्षे पर्याग्निकरणार्थत्वेन पिष्टमय पुरोडाशस्त्वपादनीयः, नच तत्रापि पुरोडाशोद्देशेन मांसविधानात्सवनीय पुरोडाशवत् पर्याग्निकरणं पुरोडाशोऽपि मांसप्राप्त्युपपत्तेर्न पिष्टमयोत्पादनं, तृतीये पुरोडाशपदस्य जघन्यस्य धानादिपंचके लिंगसमवायेन वृत्तिमंगीकृत्य सवनीयमात्रोद्देशेनैवेतरं संविधानस्य वक्ष्यमाणत्वेन पर्याग्निकरणपुरोडाशे

तदप्राप्तेः । नचैवमपि सवनं मध्यवर्तिन्येन तस्यापि सवनीयपदाभिधेयत्वोपपत्तेर्मांसप्राप्त्युपपत्तिः, सवनं मध्यवर्तिनि दक्षिणादानादौ सवनीयपदप्रयोगाभावाद्योगरूढ्या सवनीयपदस्य धानादियागपंचकवाचित्वावगतं । अतश्च पर्याग्निकरणपुरोडाशे मांसप्राप्ते रभावात्पुरोडाशपदस्यच लोके पिष्टपिण्डवाचित्वात्पिष्टपिण्डरूप एव पुरोडाशस्त्वपादनीयः । तत्रापि च नत्रीहिमयत्वं यवमयत्वं वा नियतं, प्रकृतौ ब्रीह्यादिवाक्यैर्यागीयपुरोडाशोद्देशेनैव तद्विधानात् । सिद्धान्ते तु क्लृप्तदर्शपूर्णमासप्रकृतिकं सवनीययागपंचकोद्देशेन मांसविधानात् प्रदेयपुरोडाशादिस्थानापन्नत्वात्तद्वैमर्श्याः पुरोडाशादि चतुष्टयस्थानापन्ने मांसे पर्याग्निकरणं भवत्येव ।

यद्यपि च प्रदेयत्वेन मांसविधानादर्थलोपाच्च नावघातपेषणादिधर्मप्राप्तिर्मांसे संभाव्यते, तथापि प्रकृतौ पर्याग्निकरणस्य प्रदेयपुरोडाशधर्मत्वावगते मांसे प्राप्नोत्येव तत् । नचैवं पेषणप्राप्त्यभावे तदर्थविधायपन्नस्य धान्यमसीत्यस्योद्धानूहचिन्ता नवमेनिराकरिष्यमाणा निर्विषयापद्येतेति वाच्यं, तस्याः कृत्वाचिन्तात्वेनोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

यत्तु न्यायसुधाकृता सवनीयपदापेते वाक्ये अधिवापप्राप्त्यभावेऽपि छान्दोग्यशाखास्थे एतेनैव गौरसीति शाक्यतरसमयपुरोडाशोपव्यावृत्त्या सर्वामृद्धिमाध्नीदिति वचने सवनीयपदाभावात्पुरोडाशपदेनैव च तत्कार्योद्देशे लक्षणापत्त्या पुरोडाशमात्रोद्देशेन मांसविध्यवगते मांसेन च पिष्टपिण्डरूपपुरोडाशस्य कर्तुमशक्यत्वेऽपि तरसपुरोडाशमन्नसंरोधादिति छान्दोग्यकृद्बचनादन्नमिश्रितेन पुरोडाशोपपत्तेस्तत्राधिवापप्राप्तौ तन्मन्त्रोद्धानूहचिन्तोपपत्तिरित्युक्तं । तन्न, पुरोडाशपदेनात्र पिण्डमात्रं वा प्रतिपाद्यते लक्षणया, पिष्टपिण्डोवा? नायः, लक्षणापत्तेः । नद्वितीयः, तस्यान्नमात्रोपादानस्य मांसप्रकृतिकत्वात्तुपपत्तेः । तस्मात्पिष्टपिण्डप्रकृतिकस्यैव मांससंस्कारकत्वेन विधीयते । ततश्च "पयसा नैवावहनं श्रीणाती" इति वासंस्कारके तस्मिन् प्रदेयप्रकृतिधर्माणां

पेषणादीनां मप्राप्तेर्नोदचितोपपत्तिः । अतश्च कृत्वाचिन्ता त्वेनैव तदधिकरणोपपत्तिः । ततश्च स्वनीयपदापेतवाक्ये पेषणाद्यप्राप्तावपि पर्याग्निकरणप्राप्तिसत्त्वात् प्रयोजनोपपत्तिः ।

यत्तु भाष्यकारेण सुगुदाहरणे पूर्वपक्षे वरुणप्रधास्त्रेषु शमीमयस्सुचोभवन्ति हिरण्यमयोवेतिवाक्योक्तं शमीमयत्वादीनां प्रधानांगभूतसुगनुवादेनैव विहितत्वात्सम्प्रार्गांगभूतसुकुक्षु प्रकृतिप्राप्तनानावृक्षीयत्वं, सिद्धांतेतु संस्कार्यत्वाच्छमीमय्यादीनामेवसंमार्ग इति प्रयोजनमुक्तम् । तन्न, सुहृमात्रानुवादेन शमीमयत्वविधानात् प्रधानसुकृष्वेव संमार्गसुकृष्वपि शमीमयत्व प्राप्तेः । नच प्रियंगुवत्प्रकरणात् प्रधानमात्रलाभः, प्रकरणस्य वाक्य संकोचकत्वानुपपत्तेः । प्रियं गूनांतु च रुद्धशेन विहितानामपि चरोः प्रधानमात्रसंबंधित्वेन विधानाद्युक्तं प्रधानमात्र गामित्वम् । अतश्च यथैव वेद्यां हवींष्या सादयतीत्यादौ प्रधान प्रकरणेन हविश्शब्द संकोचायोगा दानर्थक्य परिहारस्योपस्थित्यविशेषा दंगप्रधानसाधारणा पूर्वसाधनी भूतहविर्मात्र लक्षणयाप्युपपत्तेर्नवेद्यादेः प्रधानमात्रगामित्वं, तथैव प्रधान प्रकरणेन सुकृच्छब्द संकोचायोगा दति देशसदकृतेन च प्रधानवाक्येनोभयो रूपस्थित्यविशेषा दुभयांगत्वं शमीमयत्वादीनां । नचातिदेशेन संमार्गस्य क्लृप्तोपकार नानावृक्षीय सुग्विशिष्टस्यैव प्राप्तत्वात्तदबाधाय सुकृपदसंकोचोपपत्तिः, प्राकृत नानावृक्षीयत्वा बाधाय सुकृपदसंकोचांगीकारे अंगगुणविरोधन्यायेन प्रधानसुकुक्षु नानावृक्षीयत्वानुग्रहेण सम्प्रार्गांगसुकृष्वेव शमीमयत्वादि निवेशोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु “ अस्त्वद्यवृधेनचरन्ती ” ति वदुपदेशेन प्रधानगतास्त्विव सम्प्रार्गांगतास्त्वपि सुक्षु शमीमयत्वादि विधानात् प्रयाजादिगतास्त्विव तद्रतास्त्वपि प्राकृतनानावृक्षीयत्वबाधोगुणएव । नहीद मुद्रात् वेदस्थ श्येनप्राकृतांगेषूद्रात्कर्तृकत्ववत् प्रयोगविधिद्वारकं प्रधानाश्रितमंगेष्ववतरति, येनातिदेशापेक्षया दौर्बल्यंशंक्येत । अंगप्रधानसाधा

रण सुहृमात्रानुवादेन विधाना दपामिवास्या प्यौपदेशिकत्वात्प्राबल्यमिष्टमेव । अतश्च यथैव प्रयाजादिषुक्षु शमीमयत्वप्राप्ति रूपपादनीया, तथा सम्मार्गसुकृष्वपीति नास्य प्रयोजनत्वोपपत्तिः ।

यत्तत्र वार्तिकेभ्युपगम्यापि यथा कथंचिच्छमीमयत्वादेः प्रधानसम्बन्धं न सम्मार्गसुकुक्षु नानावृक्षीयत्व प्राप्तिस्त्वस्त्वभवति, प्रधानसुगिभरेवांगानामपि प्रसंगात्कार्यसिद्धेस्त्वतन्त्रसुगाक्षेपकत्वानुपपत्तेः, अतश्च यथैव दक्षिणास्सोमस्येति वचनात्प्रधानमात्रांगभूतयापि दक्षिणया प्रसंगात्कार्यसिद्धेर्नांगभूतेष्टिपशु स्वातिदेशिकान्वाहार्यदक्षिणाप्राप्तिरिति द्वादशे वक्ष्यते, तथैव प्रधानसुगिभरेव प्रसंगसिद्धेर्नसंमार्गार्थं नानावृक्षीयसुगुत्पादनमितिदूषणान्तरमुक्तं । तन्न, सौमिकपात्रैरेष्टिकपात्रकायस्येव शामित्राग्निना पौरोडाशिकाग्निकार्यस्य पाकस्येवात्र सम्मार्गस्य प्रधानसुगिभस्तिद्धचनुपपत्तेः । दक्षिणायाह्यानतानां कर्तृणा मंगप्रधान साधारण्यादानतिरूप कार्यसिद्धेः प्रत्यक्षत्वाद्युक्ता तत्साधनीभूतान्वाहार्यनिवृत्तिः, प्रकृतेतु सुगिभः प्रधाननिष्पत्त्या सम्प्रार्गानिष्पत्तेस्त्वसंमार्गस्य पृथगनुष्ठेयत्वाद्युक्तमैष्टिकपात्रवत्स्वांगभूतसुगाक्षेपकत्वम् । नच यथा सोमांगभूतग्रहावेद्यैवेष्टिक हविरासादनादिकार्यस्य पृथगनुष्ठेयस्याप्यनुनिष्पादनात्तदंगभूतदार्शपूर्णमासिक वेदिनिवृत्तिर्द्वादशे वक्ष्यते तथात्रापिसंमार्गस्य पृथगनुष्ठेयत्वेपि प्रधानसुगिभरेव निष्पादनोपपत्तेर्ननानावृक्षीयत्वप्राप्तिरितिवाच्यम् ; सौमिकवेदेदेशत्वेनांगप्रधानार्थत्वस्य तृतीयेवक्ष्यमाणत्वाद्धविरासादनादिकार्यांगत्वेन तस्या एवप्राप्तेः आतिदेशिकैष्टिक वेदेरुपदेशेन बाधोपपत्तेः । नचैवं वेदस्तत्रत्वापत्तेर्द्वादशोक्तप्रसंगानुपपत्तिः, तस्य इयतिशक्ष्यामहेस्यां कर्तुमित्यार्थवादिक कर्तृगमनागमनादि रूपप्रचारार्थत्वं कृत्वाचितया कर्तृप्रचारार्थायाः वेदेर्हविरासादनसिद्धयंगीकारेण वक्ष्यमाणत्वात् । नचैवमपि पात्रन्यायेन हविरासादनरूपस्य कार्यस्य पृथगनुष्ठेयत्वात्प्रसंगोपपत्तिः, कर्तृप्रचारार्थमनुष्ठितेनैव सौमिकवेदिकरणेनादृष्टविशेषावच्छिन्नाहवनीय

त्यदेशरूपाया वेदेस्तिष्ठत्वा दैष्टिकवेदिकरण निवृत्त्याप्रसंगोपपादनात् ।
नह्यैष्टिक सौमिक वेदिकरणभेदे वेदिभेदस्त्वस्ति, प्रत्यदेशस्य प्रत्यक्षे
णैकत्वा द्वेदिपदस्य नानार्थकत्वं कल्पनायोगात् अदृष्टस्याप्येकस्यैव
कल्पनाच्च । अतएव तत्तत्कत्वपूर्वसाधनीभूतवेदिरूपादृष्टत्वेनैव तत्तद्भेदि
करणं प्रति कार्यत्वा द्वयभिचारस्संक्रोवा नाशंक्यः । पात्रेषु सौमिका
पेक्षया ऐष्टिकानां भेदस्य सम्पादयितुं शक्यत्वा न्नप्रसंगइति वैषम्यम् ।
अतश्च पात्रन्यायेन प्रधानसुगपेक्षया संमार्गसुचोभेदेन कर्तुं शक्यत्वान्न प्रसं
गोपपत्तिः । नच प्रसंगासंभवेऽप्याग्नेयीन्यायेन प्रकृतानामेवापोदानाशंका,
तस्य प्रकृतिप्राप्तनाना वृक्षीयत्व बाधकृत वैगुण्यप्रसंगेनानुदयात् । अतश्च
वार्तिके प्रसंगापादनमनास्थ येवेति द्रष्टव्यम् ।

इदं त्विह वक्तव्यं, कथंचिच्छ्रीमयत्वादेः प्रधानमात्र संबन्धा
भ्युपगमे प्रकृतौ नानावृक्षीयत्वस्यापि प्रधानमात्र संबन्धापत्ते स्संमार्ग
सुकृष्टु नानावृक्षीयत्वस्यैवाभावाद्भाष्योक्तप्रयोजनानुपपत्तिरिति ।

एतेन यदपि परिधुदाहरणे बाणवतः परिधयो भवन्तीत्यत्र पूर्व
पक्षे सम्मार्गार्थं पालाशात्पादयितव्याः, सिद्धान्ते बाणवतामेव सम्मार्ग
इत्युक्तं प्रयोजनमपास्तं; बाणवत्त्वासांग प्रधानसाधारण्येन विधाना
दप्यथापालाशात्त्वस्यापि सम्मार्ग परिधिष्वप्राप्तेः । किंच परिधीन्
सम्मार्गार्थं परिधिशब्देन परिधीयते अनेनेति व्युत्पत्त्या अग्निपरिधानो
पलक्षित द्रव्याभिधाना तपुरोडाशकपालन्यायेन पालाशाप्रयोजकत्वा
त्रोक्तप्रयोजनसिद्धिः ।

यदपि चाग्न्युदाहरणे अस्त्ववभृधेन चरन्तीत्यत्र पूर्वपक्षे
सम्मार्गोत्पत्तेः कर्तव्यः सिद्धान्ते त्वपामिति प्रयोजनमुक्तम् ; तदपि अव
भृधे तस्यापूर्वत्वेन तदर्थं श्रूयमाणं प्रयाजानूयाजाद्यर्थवा आरादुपकारक
सम्मार्गं प्राप्यभावाद्यथाकथंचिन्नाप्यंगीकारेपि तृतीयांतेन अवभृधपदेन
सांगस्यैवकरणत्वावगमाच्चरन्तीत्यनेन च सांगस्यैव प्रयोगविधानादपि

चदेशत्वात्सांगप्रधानविषयत्वस्यैकादशे वक्ष्यमाणत्वात् सम्मार्गस्यापामेव
प्राप्तेरपेक्षणीयम् । अतः पूर्वोक्तान्येव प्रयोजनानि द्रष्टव्यानि ।

इति सम्मार्गाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ स्तोत्रादि प्राधान्याधिकरणम् ।

॥ १ ॥ सू — स्तुतशस्त्रयो स्संस्कारो याज्यावदेवताभिधानत्वात् ॥

॥ २ - १ - १३ ॥

इह स्तोत्रशस्त्राण्युदाहरणं । तत्र प्रगीतमंत्रसाध्यं गुणगुणिसंबन्धकी
र्तनं स्तोत्रं, शस्त्रं च तदेवाप्रगीतमंत्रसाध्यं । तत्र किं तयो रारादुप
कारकत्वं प्रयाजादिवत्, उतदेवतादिरूप गुणिस्मरणार्थत्वेन सन्निपत्यो
पकारकत्वमिति विचारः । अत्रा पूर्वभेदोपयोगिचित्तना त्पादाध्यायसं
गतिः पूर्ववत् । अनंतरा तु पूर्वाधिकरणे श्रुतिग्रहणस्य द्रव्यांगताबोधक
प्रमाणमात्रोपलक्षणत्वादिहापि गुण्यंगताबोधकलिगसद्भावेन पूर्वपक्षकरणा
दापवादिकी ।

तत्र यद्यपि विषयतासंबन्धेन गुणगुणिनोरुभयोरपि संबन्ध कीर्तनाख्य
स्तोत्र शस्त्रं प्रति करणत्वमस्ति, तथापि प्रयोजनापेक्षायां दृष्टविधया कर्मा
नुपयुक्तगुणप्रकाशनार्थत्वायोगेपि कर्मोपयुक्तगुणिस्मरणार्थत्वसंभवे अह
ष्टार्थत्वं कल्पनानुपपत्ते गुणिस्मरण रूपसंस्कारार्थत्वमेव याज्यादिव त्स्तो
त्रशस्त्रमंत्राणामंगीकर्तव्यम् । नचात्र स्तौतिशंसतिभ्यां विनियोगेन या
ज्यादिवैलक्ष्ये स्तौतिशंसत्योश्च गुणविशेष्यक गुणिसंबन्धकीर्तनवाचित्व
स्य लोके प्रसिद्धत्वाद्गुणप्रकाशनार्थत्वे च तस्यैव विशेष्यत्वेन तयोर्लक्ष
णापत्तिरिति वाच्यम्, प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीति वदृष्टार्थत्वान्नुरो

धेन लक्षणांगीकारस्य न्याय्यत्वात् । अतस्त्रिपत्योपकारकत्वमेव स्तोत्र
शस्त्रयोरपि । सूत्रनिगदव्याख्यातम् ।

॥ १ ॥ सू — अर्थेनैव पकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् ।

॥ २ - १ - १४ ॥

अस्तुताव न्मूलयुक्तिभूतः श्रुतिविरोधो लिंगस्य बाधकः, अभ्युच्चय
युक्तिरूपो दुर्बलप्रमाणबाधप्रसंगएव तावदादावभिधीयते । यदिहिस्तौ
तिशंसत्योः प्रकाशनलक्षणार्थत्वा मंगीकृत्य तन्मंत्राणां गुणिस्मरणार्थत्वमि
ष्यते, ततोमहेंद्रदेवताकयागाभ्यासक्रमेणपठितयो रैन्द्रमंत्रयो महेंद्रप्रकाश
नाशक्ते रिन्द्रस्यच यागानंगत्वेन प्रकाशनानर्हत्वा त्प्रकरणेन यवेंद्रोदेवता
तत्रोत्कृष्येत पूषानुमंत्रण मंत्रवत् । ततश्च यजुर्वेदविहितग्रहयागाभ्यास
क्रमेण सामवेदांतर्गतोत्तरा ग्रंथपठिताना मृचां यथाक्रमपाठनाव गतांगभा
वानां मध्येऽहेन्द्रमन्त्रयो स्तदंगीकाराक्रमबाधापत्तिः । पादं पुनरा
रभतइति वचनावगतस्य चाद्यामृचं सकृत्पठित्वा तस्यांत्यपादेनसहद्विती
याद्यार्धं पठित्वा तदंत्यपादेन सहद्वितीयांत्यार्धं चपठनरूपस्य प्रग्रध
नस्य माहेन्द्रग्रहसन्निधावाप्तातस्य तदंगत्वानंगीकारा त्सन्निधिबाधश्च ।
अतश्च दुर्बलयो रपि क्रमसन्निधयोः प्रबलेनापिलिंगेन सहाबाधेनैवोपपत्तौ
बाधायोगा त्सन्निपत्योपकारत्वं स्तोत्रशस्त्राणां । सूत्रंतु देवतापदं प्रति
गुणत्वेन संयुक्ता यदि स्तुतिभावना ततोर्थेन प्रयोजनानुरोधेन माहेन्द्रग्र
हयजितोपकृष्येतैंद्रीस्तुतिः, तस्याः प्रयोजनभूतां देवतां प्रतिगुणत्वादिति
व्याख्येयम् ।

॥ ३ ॥ सू — वशावद्वागुणार्थं स्यात् ॥ २ - १ - १५ ॥

नापकृष्येतैंद्रीस्तुतिः, इन्द्रशब्देनैव प्रकृतग्रहयागीयेंद्र प्रकाशनोप
पत्तेः, यद्यपि च तत्र महत्त्वगुणविशिष्टस्यैवेन्द्रस्य माहेन्द्रमिति त
द्वितेनदेवतात्वमुक्तं, तथापिविशेषस्यैव मंत्रेण प्रकाशनोपपत्तेः विशे

षणांशस्यचमंत्राभावेपि ध्यानाद्युपायांतरेण स्मृतिसिद्धेर्नापकर्षापत्तिः ।
नाहि “सावा एषासर्वदेवत्यायदजावशा वायव्यामालभते”ति वाक्येन
वशात्वगुणविधानोपि विशेष्यमात्रस्य लक्षणस्यवपायामेदस इतिमंत्रे
णाभिधानं नेष्टं । नह्यत्रमहेंद्रशब्दस्यैव देवतात्वं, येनेन्द्रशब्दस्य ततोभि
न्नत्वेनापकर्षशंक्येत, तथासति महेंद्रशब्दस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिक
संज्ञाभावात्तद्वितानुपपत्ति प्रसंगात् । अतएव चेतनाचेतन साधारण्येनार्थ
स्यैव देवतात्वं दशमे वक्ष्यते । एवं सत्यपि यदिमहेंद्रशब्दोरुद्भवा भ-
र्थान्तरषचनः स्या ततोर्थांतरवचनेनेन्द्रशब्देन नाभिधीयते तदर्थं इत्युत्कृ
ष्येतैंद्रामन्त्रः, प्रोक्षणीशब्दवत् कल्पतावयवयोगेनोपपत्तौ नार्थांतरक
ल्पनायां प्रमाणमस्ति ।

ननु तद्वितसमासरूपवृत्ति द्वयानुपपत्तिरेव रूढिकल्पनायां प्रमा
णं भविष्यति । तथाहि - नतावदेकस्यैवेन्द्रशब्दस्य युगपत्तद्वितसमा
सरूपवृत्तिद्वयसम्भवेः, अन्वतरसापेक्षत्वेनैकस्या अपि वृत्तेरनुपपत्तेः, स
मासरूपवृत्त्यर्थं मिन्द्रशब्दस्य सुबन्तत्वकल्पना तद्वितवृत्त्यर्थं चा सुबन्त
त्वमिति युगपदृत्तौ युगपत्सुबन्त्वा सुबन्तत्वविरोधापत्तेश्च । नापिक्रमेण,
सकृच्छ्रुतस्येन्द्रशब्दस्या वृत्त्यापत्तेः । तद्वितपूर्वप्रवृत्तौमहेंद्र मित्युत्तर
पदवृद्धि महत्त्वस्यप्रधानभूतद्रव्यविशेषणत्वं बाधकं प्रसज्येत । अतो
वृत्तिद्वयानुपपत्त्या अश्वकर्णादिशब्दव रूढिकल्पनोपपत्ते रिन्द्रान्महेन्द्रस्य
भेदावगमात् इन्द्रशब्देनप्रकाशनानुपपत्ते रूकर्षानिवारणमिति चेत् ?
समासरूपवृत्त्युत्तरकाळं तद्वितवृत्त्यंगीकारात् । नचैव मिन्द्रपदावृत्तिः,
वृत्तिद्वयविवरणवेळायां पौरुषेयेन्द्रपदावृत्तावपि वैदिकमाहेन्द्रपदेनानावृत्ते
नैव महत्त्वगुणविशिष्टेन्द्रदेवतात्वविध्युपपत्तेः । अतएव तद्वितवृत्तेः पूर्वं
द्वन्द्वादि समासंगीकारात् “आग्नावैष्णव” मित्यादौ देवताद्वन्द्वादि
निमित्तकानङ्गाद्युत्पत्ति रंजस्येनोपपादिता भविष्यति । अतश्चक्रमेण वृ
त्तिद्वयस्याप्युपपत्तेः प्रोक्षणीशब्दवत्कल्पा वयवयोगेनोपपत्ते रूढिकल्पना

नवकाशास्त्यपि गुणविशिष्टस्येन्द्रस्य देवतात्वे वशादिद्रशब्देनविशेष्यमात्र प्रकाशनोपपत्तेर्नोत्कर्षापत्तिः ।

वस्तुतस्तु महेन्द्रप्रतिपदिकेन महत्त्वविशिष्टे इन्द्रे उक्तेऽपि राजपुरुषशोभन इति वद्विशेष्यमात्रस्यैव तद्वितेन देवतात्वावगमाद्विशेषणस्यच महत्पदस्य विशेष्योपलक्षणार्थत्वेन स्तावकत्वेनोपपत्तेर्देवताभूतस्य शुद्धस्येन्द्रस्येन्द्रेण प्रकाशनोपपत्तौ नोत्कर्षापत्तिः ।

सूत्रन्तु अगुणार्थं स्यादित्यकार मन्त्रेषेण व्याख्येयम् ।

॥४॥ सू - नश्रुतिसमवायित्वात् ॥ २ - १ - १६ ॥

नेन्द्रशब्देन प्रकृतग्रहसम्बन्धिदेवताभिधानं, प्रकृतग्रहेमाहेन्द्रमिति तद्वितसहकृतेन विधिना महेन्द्रपदस्यैव देवतात्वविधानात् । तथा हि- तद्वितेन देवतात्वविशिष्टद्रव्याभिधानात् देवतात्वस्यच त्यज्यमानह विरुद्देश्यत्वेन वृद्धव्यवहारे प्राप्तद्रव्यानुच्चार्येणैव सम्भवात् तद्विता भिहितोद्देश्यत्वान्वयार्थं महेन्द्रप्रातिपदिकेन लक्षणया महेन्द्रपदमेवाभिधाय तस्य त्यज्यमानह विरुद्देश्यताख्यं देवतात्वं विधीयते । महेन्द्रशब्दे पदलक्षणायाश्च शक्यसम्बन्धविनानुपपत्तेर् महेन्द्रपदशक्य श्वेताचतन साधारणेन दशमे वक्ष्यमाणार्थोपि नासंगतः । अतश्च महत्त्वगुण विशिष्टेन्द्रवाचकमहेन्द्रपदस्यैव देवतात्वावसाया द्विशिष्टवाचकबृहच्चक्रादि पदान्तरप्रयोगे सुतरां शुद्धेन्द्रपदप्रयोगायोगा नेन्द्रपदेन प्रकृतग्रहसम्बन्धिदेवताप्रकाशनोपपत्तिः ।

यत्तु - न्यायसुधाग्रन्थस्वारस्या प्रातिपदिकेनार्थवाचिना प्युद्देश्यान्यार्थं पदविशिष्टार्थलक्षणाप्रंगीकृत्य तत्र तद्वितवाच्य देवतात्वान्वयांगीकाराच्छब्दोपहितोर्थो देवतेतिप्रतीयते, तत्पदविशिष्टेणैव उच्चार्यत्वाख्योद्देश्यत्वस्य बाधाद्विशेषणीभूतपदान्वयस्य चान्योपसर्जनमन्येन नान्वेतीतिन्यायेना व्युत्पन्नत्वा दुपेक्षणीयम् ।

एतेनार्थस्यैव देवतात्वपि तस्यग्रीष्मादिव स्वरूपेण यागोपयोगाभावाच्छब्दोच्चारणद्वारेणैवोपयोगावगते शब्दविशेषोपेक्षायां छा

यवादुपस्थितस्य विधिगतशब्दस्यैव नियमइति पक्षोपिप्रयुक्तः, तद्वितार्थस्य त्यज्यमानह विरुद्देश्यत्वाख्यस्यार्थे बाधेनान्वयानुपपत्तेः, त्यज्यमानह विरुद्देश्यभूतशब्दाभिधेयत्वलक्षणात् प्रधानभूते तद्विते लक्षणापत्तेरप्युक्तैव । तद्वितं प्रातिपदिकेण गुणभूते पदलक्षणेति ।

किञ्चैवं “ अग्रयेपावकाये ” त्यादा वेकस्यैव पदस्योच्चारणनियमोपपत्तेः न पदद्वयोच्चारणापत्तिः, अतो महेन्द्रपदस्योच्चार्यत्वेन देवतात्वा नेन्द्रमन्त्रेणाभिधानोपपत्तिः, अतश्चोत्कर्षापत्तिस्तदवश्यैव ।

सूत्रन्तु-श्रुत्या-विधिगत शब्देनैव, देवतायाः, कर्मणि, समवायात्-सम्बन्धादिन्द्रशब्देन महेन्द्रप्रकाशनानुपपत्तेर्ना नुत्कर्ष सम्भवइति व्याख्येयम् ।

॥ ५ ॥ सू - व्यपदेशभेदाच्च ॥ २ - १ - १७ ॥

इतश्च नेन्द्रपदेन महेन्द्राभिधानं । अन्यथा सान्नाय्ये “ बहुदुग्धिन्द्राय देवेभ्यो बहुदुग्धि महेन्द्राय देवेभ्यः ” इति द्वयोर्मन्त्रयोस्त्वामन्नातयो रन्योन्य प्रकाशकत्वे विकल्पापत्तिः । अस्मन्मते त्वेन्द्रेण सान्नाय्य गतेन्द्रप्रकाशना महेन्द्रेणच तद्रूपमहेन्द्रप्रकाशना मन्त्रद्वयव्यपदेशव्यवस्थेति न विकल्पः । अतश्च नेन्द्रमहेन्द्रयो रधिष्ठानैक्येपि विशेषणांशभेदादुद्देश्यशब्दभेदाच्च भेदावगमे नेन्द्रमन्त्रेणाभिधानानुपपत्तेरुत्कर्षा निवारणम् ।

॥ ६ ॥ सू - गुणश्चानर्थकस्यात् ॥ १ - १ - १८ ॥

यदप्युक्तं महेन्द्रप्रातिपदिकेन महत्त्वविशिष्ट इन्द्रे भिहितेपि राजपुरुषशोभन इतिव द्विशेष्यमात्रस्यैव तद्वितार्थान्वय इति । तत्र, तथा सति गुणवाचिमहत्पदानर्थक्य प्रसंगात् । नहि तस्य राजपदवदर्थद्वारेणोपलक्षकता संभवति, देवतायास्वरूपेण कर्मण्य संबन्धात् । किंतुशब्दोच्चारण द्वारातदुपकारकत्वात् । महत्पदस्यापि तद्वितोपलक्षकता वाच्या । ततश्च तस्याप्युच्चार्यत्वात् देवतात्वां तर्गत्यवगतेर्न महत्त्वरहितस्येन्द्रस्य तद्वितार्थान्वयसंभवति । किञ्च संभवति विधेयं विशेषणत्वेनार्थवत्त्वे उपलक्षणत्वस्य स्तावकत्वस्य चान्याय्यत्वाच्च

शुद्धस्येन्द्रस्य देवतात्वं । राजपुरुषशोभन इत्यादौ तु प्रमाणांतरानुरोधेन तथांगीकरणमिति न किंचिदेतत् । अतएव च सात्राय्ये “एद्रं दध्य मावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायां माहेंद्रं दध्यमावास्यायां माहेंद्रं पयोमावास्याया”मिति व्यपदेशभेदः । अन्यथा तत्रापि महत्पदानर्थक्यम् ।

॥७॥ सू — तथा याज्यापुरोचोः ॥२ - १ - १९॥

तथासात्राय्य एवेन्द्रं महेन्द्रं देवत्याज्यापुरोनुवाक्ययो भेदेनाम्नान मर्षाद्रमहेन्द्रयो भेद एवावकल्पते, अन्यथा एकेनकार्यसिद्धे रितराम्नान मनर्थकं विकल्पोवा प्रसज्येत । नच भवन्मतेष्येकापूर्वसाधनत्वा हिन्द्रमहेन्द्रयो धर्मसांकर्यापत्ते विकल्पनिवारणम्, सम्मीळनादिव प्रतिनियत निर्देशेन सांकर्यानापत्तेः ।

वस्तुतस्तु - मन्त्राणां ङिगेन मुख्यएवार्थे विनियोगा द्वीहिणां मेधसुमनस्यमान इति वदेकापूर्वसाधनीभूते प्यर्थान्तरे अप्राप्तत्वेन सांकर्यप्रसंग एव नास्ति । अतो याज्यापुरोनुवाक्ययो भेदांम्नानमपि देवता भेद साधकम् । सूत्रे पुरोरुक्छब्द शशस्त्रगत मन्त्रविशेषवाच्य पि लक्षणया पुरोनुवाक्यापरो द्रष्टव्यः ।

॥८॥ सू - वशाया मर्थसंयोगात् ॥ २ - १ - २० ॥

यत्तु - वशात्व गुणविशिष्टद्रव्यविधानोपि छागशब्देन विशेष्य मात्र प्रकाशनं दृष्टमित्युक्तं, तद्वशात्वस्य स्वरूपतत्त्वोपकारकत्वा दुपायांतरेणापि स्मृत्याकर्मण्यनुष्ठानोपपत्तेर्नावश्यं शब्दोच्चारणापेक्षा । प्रकृतेतु महत्त्वस्य महत्पदोच्चारण द्वारेणैवोपकारकत्वा ज्ञानुच्चरितस्य साधनत्वं संभवतीति विशेषः ।

॥९॥ सू - यत्रेतिचार्थ वत्त्वात्स्यात् ॥२ - १ - २१॥

ननु - यत्रमाहेंद्रग्रहसन्निधावयं मैद्रः प्रगाधः पठितः, तत्रैवास्य मनोतास्थानिपदवल्लक्षणया महत्त्वविशिष्टेन्द्र प्रकाशकत्वेन निवेशकल्पनाद

र्थवत्त्वोपपत्तिः । वस्तुतस्तु नेदृशस्थले लक्षणा यागवेळायां महेंद्रपद प्रयोगेपि मन्त्रेविशेष्यभूतेन्द्रमात्र प्रकाशनेन मन्त्रस्या पूर्वार्थदेवतात्वाश्रयभूतेन्द्र प्रकाशनार्थत्वेनाप्युपपत्तेः; मनोतास्थानिशब्दे तु देवतावाचि मनोतापदसामानाधिकरण्येन लक्षणांगीकरणमित्युक्तं मन्त्राधिकरणे । ततश्च यथापठितस्याप्युपपत्तेर्नोत्कर्षापत्तिः । अथवा पूषानुमन्त्रणमन्त्रवद्बुधल प्रमाणबाधेनोत्कर्षांगीकारेपि न क्षतिः । नच तत्र यागानुमन्त्रणमन्त्रसमाख्यावृद्धिह सम्बन्धसामान्यबो[बा]धक प्रमाणाभावेनोत्कर्षस्याप्यनुपपत्तेरानर्थक्यापत्तिः, एद्रयागांतरे तदभावेपि ज्योतिष्टोमप्रकरणस्यैन्द्रग्रहाभ्यासे प्रकरणस्यैव सामान्यसम्बन्धबो[बा]धकस्य सत्त्वेनोत्कर्षोपपत्तेः । अतश्च यत्र प्रकरण एवेन्द्रयाग स्तत्रास्य प्रगाधस्योत्कर्षेऽप्यर्थवत्त्वोपपत्तिरिति ।

॥१०॥ सू - नत्वाम्नातेषु ॥ २ - १ - २१ ॥

नचैन्द्रस्य प्रगाधस्य प्रकरणे उत्कर्षसंभवे प्यन्येषु तत्तद्ग्राह्याससन्निधा वाम्नातेषु मन्त्रेषु “ याम्याशंसति शिपिविष्टव तीशंसति पितृदेवत्या शंसति कुसुंभकसूक्त मन्वाह अक्षि सूक्तमन्वाहमूषिकसूक्तमन्वाहे”त्यादिविधिविहितेषु प्रकरणेपि यमादीनामभावा तत्रोत्कर्षानुपपत्तेः, प्रकरणबाहिर्भूत यमादिदेवत्यकर्मणि च सामान्यसम्बन्धबोधक प्रमाणाभावेनोत्कर्षानुपपत्तेः, कुसुंभकादीनां चान्यत्रापि देवतात्वाभावेन सुतरां तदनुपपत्तेर्नार्थवत्त्वोपपत्तिरिति वाच्यं,

॥११॥ सू - दृश्यते ॥२ - १ - २३॥

सर्वेषां मेवार्थवत्त्वोपपत्तिः । तथाहि - मण्डूकसूक्तस्य तावत् “ मण्डूकेनाग्निं विकर्षती ” ति विहितमण्डूक प्रकाशकत्वेनाग्नानुयागः । नच तस्या नारभ्याधीतत्वेन सामान्यसम्बन्धबोधक प्रमाणाभावः, मण्डूकसूक्तस्य प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमसंबन्धे अवगत आनर्थक्यतदंगन्यायेन तदंगभूतेचयने निवेशोपपत्तेः । एवं मूषिकासूक्तस्यापि

प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमांगभूतयूपैकादशिन्यां निवेशः । तत्र च यद्यप्या
खेन साक्षाद्विनियोगः, तथाप्युपशयेयुषे “ सर्वेषां अन्येयूपाः पशुमेतो
अथोपशयस्वा पशुरि”त्युपक्रम्य द्वेष्याभावे “आखुस्तेपशुरिति ब्रूयादि” ति
मंत्रविधानेनाखुस्मृति द्वारा लक्षणया तत्सम्बन्धुपशयस्तुतिरिति द्रष्टव्यम् ।

येषु याम्यादिमन्त्रास्तेषां प्रकरणे कथमपि निवेशासम्भवेनोत्कर्षा
योगा दन्वत्रचसामान्यसम्बन्धबोधक प्रमाणाभावेनैव तदप्रभक्ते रगत्या
प्रकृतग्रहदेवतैव लक्षणयैवतैः प्रकाश्यते । प्रयोगाभावेन निषिद्धल
क्षणानङ्गीकारेण जपादिमन्त्रव याम्यादिमन्त्राणा मप्यदृष्टार्थं सुञ्चारणं प्रकृ
तग्रह यागाङ्गत्वेन वीधीयते । अस्मिन् पक्षे स्तोतिशंसत्यो गुणिवि
शेष्यक प्रकाशनलक्षकत्वाभावेपि लक्षणयोञ्चारणपरत्वे मेव द्रष्टव्यम् ।
यदि त्वस्मिन् पक्षे ऽदृष्टार्थत्वस्या वश्यकत्वे लक्षणाङ्गीकारे प्रमाणाभाव
शङ्क्यत, ततो याम्यादिविषये गुणविशेष्यक गुणिसम्बन्धकीर्तनात्मक
स्तोत्र शस्त्रविधान मेवा दृष्टार्थं मङ्गीक्रियते । नचैतावता सर्वत्रैव
तथा प्रसङ्गः, अनुपपत्तेरभावात् । नच याम्यादिमन्त्रेषु तत्तन्मात्रव-
र्णिकदेवताङ्गीकारेण तद्वैतययागांतरस्यैव कल्पयितुं शक्यत्वात् किमिति
सिद्धान्त्यभिप्रेत स्तोत्रशस्त्रादृष्टार्थताङ्गीकरणमिति वाच्यम्, याम्यादि
मन्त्रे स्तुतिभागित्वरूप देवतात्व कल्पनेप्याचारवद्रव्य संबंधाभावे
हविर्भागित्वरूप देवतात्वाकल्पनात् तदेककल्प्य यागानुमानानुपपत्तेः ।
अतएव जपादिमन्त्रेषु न यागान्तरकल्पनम् । किन्तवादृष्टार्थत्वमेव ।
नचान्येषु जपादिमन्त्रेषु दृष्टार्थत्वेप्यत्र “यद्यज्ञस्य साधनताव्यापद्येत अतो
देवाअवतुन इतिजपेत अपिवाण्यावैष्णवीमि ” त्यादौ विष्णु
प्रकाशकस्य मन्त्रस्योपांशुयागाङ्गत्वेन विद्वद्वाक्य विहितकर्मणि
मांत्रवर्णिक देवताकल्पकत्वेनोपपत्तेः किमित्यदृष्टार्थताङ्गीकरणमिति
वाच्यं, विधिवाक्यादेवैतस्य मन्त्रस्य यज्ञसाधन लोपनिमित्तं वैशुण्यसमा
धानार्थत्वे नावगतत्वादर्थान्तराकांक्षानुपपत्तेः । अतो जपादि मन्त्रवदेवया
म्यादिमन्त्राणाम दृष्टार्थत्वांसिद्धान्त्यभिप्रेत स्तुतिरूपत्वमेववाङ्गीकर्तव्यम् ।

यस्तु- मूले “वाचस्तोमे सर्वा ऋचस्सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि
सामानिपारिप्लवंशंसती”ति विहिते शस्त्रे सर्वेषां मन्त्राणां विनियो
गाद्याम्यादीनामपि तत्रैवोत्कर्षः । यद्यपि च तत्र दृष्टविधानोपयोगः,
तथाप्य दृष्टद्वारेव तदुपपत्ति “ रित्युक्तं । तद्वाचस्तोमेप्य दृष्टार्थताव
श्यकत्वे याम्यादीनामपि सान्निध्याबाधार्थं प्रकृतग्रहएव अदृष्टार्थत्वस्य
न्याय्यत्वादुपेक्षितम् । यदितु वचनेन सान्निध्यबाधान्न प्रकृतग्रहसंबन्ध
इत्याशङ्क्येत, ततो दर्शपूर्णमास प्रकरणपठितानां जपादिमन्त्राणामन्येषां
च लिङ्गादिविनियुक्तानां वचनेन लिङ्गादिबाधापत्तेर्न तदङ्गत्वसंभवः ।
अथतु वाक्यस्यापि सामान्यविषयस्य विशेषनिष्ठलिङ्गादि बाधकत्वायोग
उच्येत, ततस्सान्निधावपितुल्यम् । तस्मात्पूर्वोक्त विधयेवार्थवत्त्वदर्शनं
व्याख्येयम् ।

॥११॥सू — अपिवाश्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तोतिशंसती क्रियोत्पत्ति विद
ध्याताम् ॥१ - १ - २४॥

नैद्रस्य प्रगाधस्योत्कर्षसंभवी । सद्दिनतावत्प्राकरणिक एवैन्द्र
यागे, तस्यावान्तराधिकारविहित मन्त्रांतरावरोधेन तत्रास्य मन्त्रस्यानव
काशात् । नापि क्रतुप्रकरणबहिर्भूते इन्द्रयागांतरे, तत्र सामान्य
संबन्धबोधक प्रमाणाभावेनोत्कर्षा नुपपत्तेः । इन्द्रशब्देन मनोतास्थाग्नि
शब्दव न्महेंद्र प्रतिपादनं तु लक्षणाभियात्वयैव निरस्तम् । अवशिष्यते
तावद्यागवेलायां विशेषणयुक्त प्रकाशनेपि मन्त्रे विशेष्यमात्र प्रका
शनं ना नुपपन्नमिति ; तत्रेदंवाच्यं, स्तोतिशंसत्योर्गुणि प्रकारक गुण
विशेष्यकबोधानुकूल व्यापारवाचित्वस्य गुणिनिष्ठ गुणतात्पर्यक बोधा
नुकूल व्यापारवाचित्वस्य वा वक्रकेशांतो देवदत्त इत्यादाविवावधा
रणात्, गुणिप्रकाशनार्थत्वे लक्षणापत्ते स्तोतिशंसति वाच्यस्यैवार्थस्य
विधेयत्वावगमा तस्य च दृष्टार्थत्वासंभवे अदृष्टार्थत्वकल्पनस्य फलमु
खत्वेन प्रामाणिकत्वात् नुपपत्तिरिति । लोके वक्रकेशो देवदत्त इत्यत्र
देवदत्ते वक्रकेशप्रतिपादनएव स्तुतिं बुद्धिरूपयते, न पुनर्वक्रकेश

त्वस्य देवदत्तविशेष्यता प्रतिपादने । तेन स्तौतिशंसति पदशक्ति
पर्यालोचनया प्रकाशनार्थत्वावगमाद् दृष्टार्थत्वांगीकारेणापि गुण
प्रकारक गुणविशेष्यक शाब्द बोधानुकूल व्यापाररूपस्तुति विधायि
त्वमेव युक्तम् । नच प्रयाजशेषेणेतिव दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणां
गीकरणमप्यदोषः, प्रकाशनस्य लिङ्गकल्पश्रुतिबलनैव प्राप्तिसम्भवे
लक्षणयैव तत्प्रतिपादनेपि विधिवैयर्थ्यात् । किंच दृष्टार्थत्वं कित्वा
मंत्राणामभ्युपगम्यते, स्तुतेर्वा ? नाद्यः, ममापि स्तुतिनिष्पादकत्वेन तत्स
त्वात् । नात्यः, स्तुतिस्वरूपस्यैवहानापत्तेः । तस्माद्भातु श्रुतिसंयोगात्प्रक
रण एवस्तौतिशंसती स्तुतिरूप क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति सूत्रार्थः ।

॥१३॥ सू — शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २ - १ - २९ ॥

“ द्वादशस्तोत्रोग्निष्टोमो द्वादश शस्त्रोग्निष्टोम ” इति श्रुतं द्वाद
शत्वं न प्रकाशनलक्षणार्थत्वेवकल्पते, प्रकाशनानां प्रत्येकं प्रतिपदं
वाभिन्नत्वेन द्वादशत्वानुपपत्तेः । प्रकाशनत्वेनैक्यांगीकारे सुतरात्
दनुपपत्तेश्च । अस्मन्मते तु सत्यपि प्रत्येकं स्तुतिव्यक्तीनां भेदे विधि
भेदेन विधेयतत्तदेकस्तुतिव्यक्ति वृत्तिविधेयतावच्छेदकीभूते वैजात्या
वश्यंभावा तज्जातिगत द्वादशत्वोपपत्तिः । तद्वत् प्रकाशनस्य सामर्थ्यं
प्राप्तत्वेना विधेयत्वा न्नवैजात्यकल्पने प्रमाणमस्ति ।

किंचास्मन्मते वैजात्याकल्पनेपि तत्तद्विधिभेदेन विधेयभावना
भाव्यस्या नेकस्तुतिजन्या पूर्वस्य भेदावश्यंभावा तद्गतद्वादशत्वेनापि
स्तोत्रादि द्वादशत्वोपपत्तिः । प्रकाशन पक्षे तु तस्य दृष्टार्थत्वेना पूर्वा
नंगीकारात् दृष्टप्रयोजनस्यस्य च प्रत्यक्षबाधितत्वेन द्वादशत्वानुपपत्तिः ।
अतोद्वादशशब्देन स्तोत्राणां शस्त्राणां च पृथक्त्वाक्षेपादपि न प्रका
शनलक्षणा ।

॥१४॥ सू — अनर्थकंच तद्वचनम् ॥ १ - १ - २६ ॥

प्रकाशनार्थत्वपक्षे भग्निष्टुति “ आग्नेया ग्रहाभवन्ती ”ति वचनेन
प्राकृतग्रहानुवादेनाग्निदेवताविधौ कृते प्राकृतदेवताबाधव त्प्रकाशक
मंत्रबाधेनाग्निप्रकाशकमंत्रांतराणां न्यायादेव प्राप्ते राग्नेयीषुस्तुव
तइति वचनवैयर्थ्योपपत्तिः । नचास्य प्राकृतमंत्रेष्वग्निपदोद्गप्रसक्तौ
मंत्रान्तरविधानेनार्थवत्त्वमिति वाच्यम्, “ पृथतिवाय एतदृचाक्षरं यदे
नमूहयति तस्मादृचनोहेदि ” ति ऋगूहनिषेधा दर्शप्रकाशनरूपकार्य
बले नाग्नेयमंत्रान्तरस्यैव प्राप्तिः । अस्मन्मते तु सत्यपि ग्रहाणामाग्ने
यत्वे कर्मासमवेतगुणिनिष्ठस्यापि गुणस्यकीर्तनेन स्तोत्र शस्त्रजन्यादृष्ट
संपत्त्युपपत्तेः प्राकृतानामिव मंत्राणां मुच्चारणे प्रसक्ते तन्नित्यर्थमाग्ने
यीषु स्तुवत इति सार्थकम् ।

॥१५॥ सू — अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २ - १ - २७ ॥

सम्बद्धे स्तोत्रं शस्त्रंचेति श्रुत्या स्तोत्रशस्त्रयो स्संबन्ध प्रतीते
स्संबन्धस्यच भेदसाधनत्वा स्तोत्रं शस्त्रयोस्स्वरूपतः फलतोभेदे वैजात्य
कल्पनया भेदोवधार्यते । नचासौ प्रकाशनार्थत्वपक्षेऽसंभवति । नच स्तोत्रा
दावपि प्रगाणा प्रगाणकृतं संभवत्येवेतिवाच्यं, स्वरूपतः फलतोवा भेदा
संभवे प्रगाणाख्यांग कृतभेदस्या न्याय्यत्वात् ।

॥१६॥ सू — अभिधानंचकर्मवत् ॥ २ - १ - २८ ॥

यदिदं स्तोत्रशस्त्रादिरूपं सामान्याभिधानं यच्चाज्यप्रौगादिरूपं
विशेषाभिधानं तदुभय मप्यारादुपकारकत्वपक्षे उपपद्यते, नतु संस्का
रकर्मत्वपक्षे, संस्कारस्य संस्कार्यनिरूपणाधीन निरूपणीयस्य संस्का
र्येणैवावच्छेदसिद्धौ अवच्छेदकीभूतसंज्ञानपेक्षत्वात् । एवं सत्यपि
यथारादुपकारकत्वग्राहक स्तौति शंसति धातुरूप श्रुतिसंयोग
स्संस्कारकर्मबाधकोनस्या, ततोऽङ्गिनेन संस्कारकर्मत्वस्यैवावधारणात्
“अंशुं गृह्णात्यदाभ्यं गृह्णाती” ति वदगत्यासत्यव्यवच्छेदकांतरे संज्ञावच्छि
न्नमेव ज्ञातं कृतं कर्माभ्युदयकारिभवतीति कल्पनया संज्ञाप्यंगीक्रि
येत, नत्वेतदस्तौत्यत आरादुपकारकत्वमेव युक्तमुत्पत्त्यामः ।

॥१७॥ सू - फलनिवृत्तिश्च ॥१ - १ - २९॥

“स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जस्वत्पयस्वत् आमास्तोत्रस्य स्तोत्रं गम्या
दिन्द्रियावंतोवनामहेधुक्षीमहि प्रजामिषं सामे सत्याशीर्यज्ञस्य भूयादि ”
तिमंत्रे भावनिष्ठातेन स्तुतपदेन स्तोत्रक्रियोपादानात्, स्तोत्रस्य मध्ये
स्तोत्रमसि तदेवं भूतं स्तोत्रस्योर्जस्वत्पयस्वद्भूत्वा मामगम्यात्, इन्द्र
वंतः इन्द्रोपलक्षित देवतावंतो वयं, त्वां याचामहे प्रजामिषं भजामहे
इतिसेयं यज्ञपदलक्षितस्य स्तोत्रस्या शीस्त्वस्या भूयादित्यर्थकेन स्तोत्रा
देव फलं प्रार्थितं, न देवतायाः । यद्यपि च नेदं स्तोत्रस्यफलं
करणविभक्ति संयोगाभावेना वगतकृत्वंगभावस्य स्तोत्रस्य मात्रवर्णिक
फलकल्पनानुपपत्तेः, तथापि प्रधानफलमेवेदं परम्परासम्बन्धेन स्तोत्रा
त्प्रार्थितलक्षणयावा स्तोत्रफलमेव क्रतूपकाराख्यम् । अतश्च स्तोत्रक्रि
यातः फलप्रार्थनात्तस्या एव प्राधान्यम्, न देवतायाः । इतरथाहि
देवतातएवफलं प्रार्थ्येत, प्रधानत्वात्, नांगभूतात्प्रकाशनात् । किं च
प्रकाशनस्य दृष्टफलकत्वेन तत्फलस्य प्रत्यक्षगम्यत्वान्न प्रार्थनार्हत्वं,
स्तोत्रफलस्याव दृष्टत्वात्तदहंत्वमिति विशेषः । अत आरादुरकारकाण्येव
स्तोत्रशस्त्राणीतिसिद्धम् ।

प्रयोजनं प्राकृत ग्रहानुवादेन विकृतौ देवतांतरविधाने आग्नेयीषु
स्तुततइत्येवंविधवचनाभावे प्राकृतानां मंत्राणामविकारेण प्रयोगः सिद्धाति,
पूर्वपक्षे प्राकृतऋग्वाधेन वैकृतदैवत्य ऋगंतरागम इति दशमे वक्ष्यते ।

इति स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणम् ॥५॥

अथ मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ।

॥११॥ सू - विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यं मैकशब्दात् ॥२—१—२४॥

“भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयतैषह्यर्थोविधीयते ” इत्य
नेनोपक्षिप्तानां विधायकाख्यातानां “ तानिद्वैध ” मित्यादिना द्वैविध्य
मुक्त्वा इदानीं प्रसंगादाख्यातस्यापि क्वचिद्विधायकत्वं नास्तीति
प्रतिपाद्यते ।

“ नतानशंतिनदभाति तस्करोनासामामित्रो व्यधिरादधर्षति ।
ज्योगित्ताभिस्सचते गोपति स्सह देवांश्च याभियंजतेददाति च ” इत्या
दिमंत्रे “ यस्योभयं हविरार्तिमाले ” दित्यादौ ब्राह्मणेच येयच्छब्दादि
समभिव्याहृता आख्यातशब्दा स्ते किं विधायकाः उतनेविशंशयः ।
अत्राप्य पूर्वभेदोपयोगिनएव विचार्यमाणत्वा त्पादाध्यायसंगतीस्पष्टे ।
प्रासंगिकीत्यनन्तरा ।

तत्राल्लेदित्यादौ असन्दिग्धलिङ्श्रवणा यजतेददाति चेत्यादा
वीप स्तुत्युज्जाति लेङन्तत्वावधारणा यजेतस्वर्गकामइतिवदेव विधाय
कत्वाविद्यतः । नच यच्छब्दादिना प्रतिबंधः, यच्छब्देन गोपदा
र्थस्य सिद्धत्वद्योतनेपि “ यदाग्नेयोष्टाकपाल ” इतिव आगसाधनत्वेन
विध्युपपत्तेः । अतएव कर्तृसमानाधिकरणस्य यच्छब्दस्यैव प्रतिबंध
कता न कर्मसमानाधिकरणस्येति सिद्धान्तिनोपि प्रवादः ।

वस्तुतस्तु गुणभूतेन यच्छब्दादिना प्रधानभूतविधिशक्ति प्रतिबं
धस्यान्याय्यत्वा त्कर्तृसमानाधिकरणे यच्छब्देसत्यपि न विधित्व
व्याघातः । किं च यच्छब्दादिकं प्राप्तिद्योतय प्रतिबंधकं
वाच्यम् । सायदिप्राप्तिः प्रमाणान्तरेणास्ति तदातेनैव प्रतिबंधसिद्धेः
कृतंयच्छब्दादिना । यदिनास्ति तदा यच्छब्दसद्भावेपि “ य एवं वि
द्वानग्निंचिनुत ” इतिव दप्राप्तार्थकत्वादेव विध्युपपत्ते नयच्छब्दादेः
प्रतिबंधकतासंभवति ।

वस्तुतस्तु एतस्य मंत्रस्य गोद्रव्यकानूबन्ध्य पशुपुरोडाशानुनिर्वा
प्य दैविकहविर्यागे चरुद्रव्यके गोदैवत्ये याज्यात्वेन विनियुक्तत्वात्तत्र
११

चरुद्रव्यकत्वा द्रोद्रव्यकत्वाभावेन तत्राविनियुक्तस्याप्यस्या प्राप्तस्वतंत्रगो
द्रव्यक यागविधायकत्वोपपत्तिः । नच साक्षाच्छेषिणिदैविकाहविर्यागेगो
द्रव्यकत्वाप्राप्तावपि तच्छेषिण्या मनुबन्ध्यायां गोद्रव्यकत्वस्य प्राप्तत्वाद
विधायकत्वोपपत्ति रितिवाच्यम् , एवं यथाकथंचि त्प्राप्तिसंभवे प्यभ्या
सात्कर्मान्तरत्वोपपत्तेः । अतश्च यजेतस्वर्गकाम इत्याख्यातव न्मंत्रगत
स्याप्याख्यातस्य विधिरूपैकप्रयोजनकत्वमेव, विधायक शब्दत्वस्याभ
यत्र समानत्वादिति सूत्रार्थः ।

अत्र च मंत्रग्रहणं यच्छब्दादि समभिव्याहृताख्यात मात्रोप
लक्षणम्, नतु स्वतंत्रम्, “ वसंतायकपिञ्जला ना लभेते” त्यादावभि
युक्तप्रसिद्ध्या मंत्रत्वेपि विधायकत्वांगीकारात् । यस्योभयमित्यादौ च
ब्राह्मणे यच्छब्दादिसमभिव्याहारे तदनंगीकाराच्च । अतश्च सर्वस्याप्य
त्रोदाहरणत्वेपि प्रायशो यच्छब्दादि समभिव्याहारस्य तेष्वेवसत्वात्सूत्र
मन्त्रग्रहणम् ।

सिद्धान्तमाह-

॥२॥सू - अपिवा प्रयोग सामर्थ्या न्मन्त्रोभिधानवाचीस्यात् ॥२-१-२४॥

नैतविधायकाः, “यजते” इत्यादीनांलट्लेट् साधारणत्वेन विध्यर्थक
त्वा निश्चयात् । नच स्तुत्यातन्निश्चयः, विधेरभावे स्तुतेरेवा
निश्चयेन तस्या अतन्निश्चयकत्वात् । नच “वसंतायकपिञ्जलानालभेते”
त्यादिवदप्राप्तार्थकत्वमेव तन्निश्चयकं, गोद्रव्यकस्य यागदानादेरनुबन्ध्यादि
रूपस्य तदन्यस्यवा बहुशः प्राप्तत्वेन तदसिद्धेः । अतएव न विधि पुनश्च
वणरूपादभ्यासात्कर्मांतरत्वं शक्यं, विधित्वस्यैवा निश्चयेनाभ्यासस्वरूपा
भावात् । विध्यभावोपि पुनश्चुतिमात्राद्धेदस्तु पुनश्चुतेस्मरणार्थत्वेनाप्युप
पत्ते स्तन्यपरत्वाभावादयुक्तः । किंच यद्यप्यत्रविधायको लिङादिरश्रोष्यत
तथापि यच्छब्दादिना विधिशक्तिप्रतिबंधा त्रास्य विधायकत्वोपपत्तिः ।
तथाहि - यच्छब्द स्तावत्समभिव्याहृतार्थस्य सिद्धताद्योतयन् प्राप्ति

मपेक्षते । अस्तिचात्रसा । अतो गोद्रव्यकयागदानादेरनुबन्धमानस्या ज्ञात
ज्ञापनैक स्वभावविधिविषयत्वायोग स्पष्टश्च । नच यच्छब्दस्य
स्वार्थमात्रे सिद्धताद्योतकत्वा द्रोस्वरूपानुवादेपि तस्य साधनत्वेनाविधु
पपत्ति रितिवाच्यम्, यः पाकं करोति सभुङ्क्तेत्यादौ यत्तच्छब्दयो
स्वस्वसमभिव्याहृतमात्रे सिद्धत्वद्योतकताव्युत्पत्तेः । अतश्च याभिर्यजेतयाश्च
गाददाति ताननश्यति, नच तस्करोदभनोति, नचपनाः अभिवाच्य
धिरादधर्षति व्यधया अभिभवति, गोस्वामीच ताभिस्सहचिरं दतीति
यच्छब्देन समभिव्याहृते गोद्रव्यकयागदानादावपि सिद्धताप्रतीते न
विधेयतोपपत्तिः । यच्छब्दस्य समभिव्याहृतवृत्ति सिद्धताद्योतकत्वा
देवच यत्रकर्तृसमभिव्याहारस्तत्र कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य सिद्धता
प्रतीतौ कृतेरपि तत्प्रतीते विधेयत्वानुपपत्त्या विधिशक्त्यनुपपत्तिः ।
यत्रतु कर्ममात्रसमभिव्याहृतो यच्छब्द स्तच्छब्दसमभिव्याहृतश्च
विधि स्तत्रसत्यपि कर्मस्वरूपस्यानुवादे कर्तव्यत्वेन विधानोपपत्तेः न
विधिशक्तिः प्रतिबंधकता यच्छब्दस्य । प्रकृतेतु विधेर्यच्छब्देनैव स
मभिव्याहाराद्युक्ता प्रतिबंधकतेति विशेषः । एवं सत्यपि यदि कथं
चिदप्यालोच्यमाने, प्राप्तिर्न संभाव्येत ततो यदाग्नेयोष्ठाकपाल इति वद्य
च्छब्दस्य स्वार्थमात्रसिद्धत्वद्योतकता मंगीकृत्य विधे विधायकत्वोपपत्ते
र्न शक्तिः प्रतिबद्धयेत । नत्वेतदास्ति, गोद्रव्यकस्य यागदानादेर्वहुशः
प्राप्तत्वात् ।

यत्तु- सत्यपि यच्छब्दस्य विधिविरोधित्वे प्रधानभूतत्वा द्विध्य
नुग्रह एव न्याय्यः, न गुणभूतयच्छब्दानुग्रह, इत्युक्तम् । तदुच्चैर्नृचा
क्रियत इत्यादौ प्रधानभूतस्या प्युपसंहारस्थस्य विधे रूपक्रमस्थेन गुणभू
तेनाप्यर्थवादेन बाधस्य वक्ष्यमाणत्वा दकिंचित्करम् ।

वस्तुतस्तु- विधिवदेव यच्छब्दस्यापि प्रधानभूत भावनान्वयित्वा
त्रविधिं प्रतितस्य गुणत्वम् । यदि परं पदांतरत्वा तदपेक्षया विप्र
कर्षशक्येत, ततः “ एन्द्रपंचशराव ” मित्यनेन वाक्यभेदापत्ते हेतुहेतुम
तोरित्यनुशसन वैयर्थ्यापत्तेश्च विधिशक्तिप्रतिबंधानुसंधेयः ।

एवंयदिशब्दस्यापि निमित्तपरत्वेन प्रामिथ्योक्तत्वा द्विविधिविरोधित्वं द्रष्टव्यम् । अतश्चोभयत्रापि लिङ्श्रवणं हेतुहेतुमतोरिति स्मृतं ते हेतुरूपनिमित्तत्वादिपरम् । यजतेददातीत्यत्र तु लिङो श्रवणाल्लङतत्त्वस्यैव निश्चयः । एव “मग्नीदग्नीन्विहरे” त्यत्रसंबोधनविभक्तैर्वक्त्रभिमुखश्रोतुमात्रविषयत्वा द्वेदेचवक्तुरभावा द्विधेश्चाभिमुखानभिमुखसर्वपुरुषसाधारणत्वा द्विरुद्भस्वभावेना मंत्रणेन विधिशक्तिप्रतिबंधः । अतश्चलोडपत्रनालौकिकविध्यर्थकः । किंतु “प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चे”ति चकारात् प्रेषार्थक एव, लौकिकप्रवर्तनार्थको वा ।

यातु न्यायसुधाकृता संबोधनविभक्तिरसमभिव्याहृतस्य लिङादेः प्रमाणांतरप्रवृत्तपुरुषप्रवर्तकत्वावगमादप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकविधिशक्तिव्याघात इत्युक्तम्, तल्लोके प्रमाणांतरानधिगमोपि देवदत्तगामानयेत्यादौ संबोधनविभक्तिप्रयोगदर्शनादुपेक्षितम् । एवं ददामिगृह्णामीत्यादौ तावल्लङतत्वादेव न विधिशक्तिः । विशेषतश्चास्मदर्थविषयोत्तमपुरुषांतत्वेन परप्रवर्तनात्मकविधिविरोधित्वम् । अतश्च यत्रापि अहं ददामीत्यादौ लिङः श्रवणं उत्तमपुरुषे तत्रापि लिङः स्वनिष्ठप्रवर्तनापरत्वमेव लक्षणया, न तु परप्रवर्तनात्मकविधिवाचित्वमिति विवेकः । अतश्च यच्छब्दादिचतुष्टयस्य प्रतिबंधकत्वात् तत्समभिव्याहृतस्य लिङादेः न विधायकत्वम्, अपितु प्रमाणांतरसिद्धानुवादकत्वमेव । नचैवमानर्थक्यं, ब्राह्मणगतानां निमित्तादिप्रतिपादकतया विध्यपेक्षितोद्देश्यसमर्पणेनवोपयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् । मंत्रगतानां तु यद्यपि विधेयसमर्पणेन वा उद्देश्यसमर्पणेन वा नविध्युपयोगः; नापि स्तावकत्वेन, दूरस्थानां पदैकवाक्यत्वेन तावत्तस्यानुपपत्तेः, पदार्थविधया स्तुतिमात्रलक्षणायापि स्वार्थबोधेसमाप्तिसंभवेन वाक्यैकवाक्यत्वेनाप्यनुपपत्तेश्च; तथापि परिशेषात्, मंत्राधिकरणन्यायेन प्रयोगकाले अर्थाभिधायकत्वेनैव । अर्थापि च यत्र प्रयोगसमवेतस्तत्र तदभिधानं

दृष्टार्थं, नोचे ददृष्टार्थमिति विवेकोपि तत्रैव द्रष्टव्यः । सूत्रेचापि वा शब्देन मंत्रब्राह्मणसाधारण्येन विधायकत्वे निरस्ते ब्राह्मणगताख्याते निमित्तपरत्वं वक्ष्यमाणत्वादुपेक्ष्य मंत्रगते तस्मिन्नर्थाभिधानव्यापारकत्वं मंत्राधिकरणसिद्धमेव स्मारितमिति द्रष्टव्यम् । प्रयोजनं स्पष्टम् ।

इति मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ॥६॥

अथ मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम् ।

॥१॥ सू — तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ १-१-१५ ॥

पूर्वाधिकरणे उपलक्षणतया मंत्रशब्दप्रयोगादुपस्थितस्य मंत्रस्येह लक्षणं प्रसंगादुच्यते । तत्र च “अहेधुधिय मंत्रं मेगोपाय” “यदृषयस्त्रयीविदो विदुः” “ऋचस्सामानियजूषि” “साहि श्रीरमृतासता” मिति मंत्रे प्रयुक्तस्य मंत्रपदस्यार्थकथना द्वेदवाक्यार्थविचारवत् पदार्थविचारस्यापि शास्त्रे कर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञानाच्छास्त्रसंगत्युपपत्तिः । मंत्रनियमादृष्टरूपा पूर्वभेदोपयोगि मंत्रभेदसिद्ध्यर्थत्वाच्च पादाध्यायसंगती । यद्यपि तत्तददृष्टत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तदानुपूर्वाकत्वेनैव कारणता, तथापि यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति स इत्यभिप्रेत्येदं । प्रासंगिकीत्वनंतरा ।

तत्र यथाश्रुतस्वारस्या तावत्प्रयोगकाले अर्थप्रकाशकत्वं मंत्रत्वमिति लक्षणं प्रतीयते । अत्र प्रयोगकाल इति विशेषणान्नविधावतिप्रसंगः । जपे च यदृष्टार्थमर्थप्रकाशनान्नाव्यापकत्वम् । वस्तुतस्तु मंत्रकाण्डे समाम्नाते वसंतायकपिज्जलानालभेतेत्यादौ मंत्रे विधायकत्वांगीकारेणा व्यापकत्वापत्तेः ब्राह्मणस्यापि च मंत्राभावेस्मारकत्वस्य पंचमवक्ष्यमाणत्वेन तत्रातिव्याप्यापत्तेः, अनृचसामादिमंत्रेषु कथमप्यर्थप्रकाशकत्वायोगेनाव्यापकत्वाच्चैतल्लक्षणायोगेनाभियुक्तानां मंत्रपदवाच्यत्वप्रकारको यो

निश्चयस्तद्विषयत्वं मन्त्रत्वमिति लक्षणमेव सर्वव्यापकं सूत्रकृदभिप्रेतमिति प्रतीयते ।

ननु तत्रापि मन्त्रपदवाच्यता वच्छेदकानिश्चये वाच्यत्वप्रकारकनिश्चयायोगेन कथं लक्षणसिद्धिः, नहि मन्त्रत्वं नाम जातिः, यन्मन्त्रपदशक्यतावच्छेदकत्वेन निश्चायेत, तथैवे वेदत्वकृत्वादिवेदवगत्वादिना सांकर्यापत्तेः, अनेकवर्णाभिव्यक्तीनां यौगपद्याभावेन मन्त्रत्वस्याभिव्यक्त्यनापत्तेश्च । नाप्युपाधिः, सहिदिमन्त्रपदवाच्यत्वप्रकारप्रसिद्धिर्विषयत्वाख्यस्ततोऽन्यथाश्रयता । यादित्वन्यः, ततस्तस्यैवलक्षणत्वोपपत्तेर्नैतस्य सूत्रकृदभिप्रेततत्तिचेन्नः - अखण्डोपाधिरूपस्यैव वेदत्ववत् मन्त्रत्वस्य मन्त्रपदवाच्यतावच्छेदकत्वांगीकारात् । अतश्च तदवच्छेदेन वाच्यत्वे वधारिते तत्प्रकारकनिश्चयविषयत्वस्य लक्षणत्वोपपत्तिः । ततश्च सूत्रं - तदर्थोभिधानं चोदकं प्रयोजकं येषां तेषां मन्त्राख्येत्येवं यथा श्रुतमाभासमानमपि, तच्चोदकेषु मन्त्राख्येतुषु या मन्त्राख्या मन्त्रपदवाच्यत्वप्रकारिकाप्रसिद्धिः सैव विषयतासम्बन्धेन मन्त्रलक्षणमिति व्याख्येयं । यानितु वार्तिककारेणास्यन्तत्त्वान्तत्वादीनि मन्त्रलक्षणान्युक्तानि तानि अस्यन्तत्वस्यत्वान्तेत्वान्तत्वस्यचास्यन्तेभावेना व्यापकत्वापत्तेर्भाष्यकारेणैव दूषितानीति ग्रन्थगौरवभया ब्रूह प्रपंच्यन्ते ।

इति मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम् ॥७॥

अथ ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ १-१-१६ ॥

मन्त्रलक्षणप्रसंगात् “ एतद्ब्राह्मणान्येव च हवींषि ” इत्यत्र वेदप्रयुक्तस्य ब्राह्मणशब्दस्यार्थपरिज्ञानार्थं ब्राह्मणलक्षणमुच्यते - मन्त्रातिरिक्तवेदत्वं ब्राह्मणत्वमिति । अतश्च विधिवाक्यान्वयं वादवयवोऽप्यनिषदश्च सर्वमपि ब्राह्मणं । अत्रच ब्राह्मणत्वमपि मन्त्रत्ववदेवा खण्डोपाधिरूपं ब्राह्मणपदशक्यतावच्छेदकं । अन्यथा मन्त्रातिरिक्तवेदत्वरूपब्राह्मणत्वस्यैव ब्राह्मणातिरिक्तवेदत्वरूपस्य मन्त्रत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन विनिगमनाविरहात् । अतश्च यत्राभियुक्तानां ब्राह्मणमिति प्रसिद्धिस्तद्ब्राह्मणमिति लक्षणस्यापि मन्त्रवद्वक्तुं शक्यत्वेऽपि रुचिर्वैचित्र्या मन्त्रातिरिक्तवेदत्वेनैव ब्राह्मणं सूत्रकृतालक्षितं । अथवा नैवेदं सूत्रं लक्षणाभिधानार्थं । अपितु शेषे - मन्त्रातिरिक्तवेदभागे ब्राह्मणशब्दस्य येन केनचिन्नलक्षणेन सुज्ञानत्वात्तन्मया लक्षणं वाच्यमिति लक्षणावक्तव्यत्वाभिधानार्थमेव व्याख्येयं । अतएवाग्रे मन्त्रप्रस्तावोऽपि संगच्छते । अत्रापि यानि वृत्तिकारणेति करणबहुलत्वादीनि ब्राह्मणलक्षणांशुकृतानि तान्यव्यापकत्वापत्तेर्भाष्यकारेणैव दूषितानीति नेह प्रपंच्यन्ते ।

इति ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम् ॥८॥

अथ ऊहाधमन्त्रताधिकरणम् ।

॥१॥ सू - अनाम्रातेष्वमन्त्रत्वमात्रातेषु हि विभागस्स्यात् ॥ १-१-१७ ॥

तच्चोदकेषु मन्त्राख्येत्यनेन लक्षणद्वयसूचनात्कस्य मुख्यत्वं कस्यवाभ्युच्चयतेति विवेकायेदमधिकरणं । प्रकृतितोऽतिदेशेन प्राप्ते “अग्रेषु च निर्वपामी”ति मन्त्रे कार्यवशेन विकृतौ प्रक्षिप्यमाणमग्निपदस्थाने सूर्यादिपदमूहः, “आर्षेयं वृणीत” इति विधिवशादुच्चार्यमाणः काश्यपादिः प्रवरः, यजमानस्य नामगृह्णातृत्वादि विधितोऽच्चार्यमाणं देवदत्तपदं नाम । तदेता

न्यूद प्रवरनामधेयानि किं मंत्राः उतनेतिविचारः । केचित्तु मंत्रब्राह्मणात्मकवेदस्य द्वैराशये निरूपिते प्रसंगात्प्रत्यक्षपठितएववेदे द्वैराशयन्तत्वनुमित इतिवक्तुमूहादीनां द्वैराश्यबहिर्भावोनेन प्रतिपाद्यतइत्याहुः । तेषामनाम्नांतेष्वमन्त्रत्वमिति वद ब्राह्मणवमित्यपि सूत्रापत्तेः उपेक्षितयुक्ता ।

तत्रप्रयोगकाले अर्थाभिधायकस्यैव मन्त्रपदवाच्यत्वादूहादीनां चार्थाभिधायकत्वस्य स्पष्टत्वात् मन्त्रपदएकवाक्यत्वाच्चेष्टां मन्त्रत्वम् । अन्यथाह्य मन्त्रैकवाक्यतापन्नानां मन्त्राक्षराणामपि श्लोकैकवाक्यतापन्न मन्त्राक्षरवदमन्त्रत्वापत्तिः । ऊहेतु मन्त्रान्तर्गताग्निपदत्यागादस्यवशिष्टाक्षरेषु सा । अस्मन्मन्त्रे तु मन्त्रभूताग्नि पदयुक्तानामिव मन्त्रभूतसूर्यादि पदयुक्तानामपि मन्त्रत्वोपपत्तेर्नायं दोषः । तस्मादूहादीनामपि मन्त्रत्वमिति प्राप्तेर्भिधीयते -

प्रपूर्वसूत्रव्युत्पादिता व्याप्त्यादिदूषणवशेनैतल्लक्षणायोगस्य स्पष्टत्वादिभियुक्तप्रसिद्धिविषयत्वस्यैव तल्लक्षणत्वंवाच्यं । अतश्चोहादीनां तदभावेन मन्त्रत्वायोगस्स्पष्टएव । नचैतावता तदेकवाक्यतापन्नमन्त्राक्षराणाममन्त्रत्वापत्तिः, मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानस्य दृढत्वात् । अतएव कर्मकालेयाज्यान्तः प्लुतिकरणेपि न मन्त्रत्वहानिः । यत्रतु श्लोकाद्येकवाक्यतापन्न द्वित्रमन्त्राक्षरेषु न मन्त्रत्वप्रसिद्धिरभियुक्तानां तत्र मन्त्रत्वे प्रमाणाभाव स्पष्टएव । अतश्चोहादि स्वभियुक्तप्रसिद्ध्यभावेन अमन्त्रत्वेपि तदेकवाक्यतापन्नानामक्षरान्तराणां तत्सत्त्वात् मन्त्रत्वोपपत्तिः । एवञ्चैरं कृतोद्वेयमित्यादौ इरापदस्य मन्त्रत्वप्रसिद्ध्यभावेना मन्त्रत्वेपि तदेकवाक्यतापन्नाक्षरान्तराणां मन्त्रत्वोपपत्तिः । इरापदेमन्त्रत्वप्रसिद्धिस्तु अध्ययनकाले पारायणादौ चोपयुज्यतइतिद्रष्टव्यम् ।

यत्तु वार्तिकेइरापदस्य ऐरमिति विधिव्याक्ये तद्विज्ञानान्तर्गतत्वे नास्नातत्वादस्यैव मन्त्रत्वमित्युक्तं, तद्ब्राह्मणे समास्नातस्यापि मन्त्रप्रसिद्ध्यविषयत्वेन मन्त्रवायोगात् वसन्तायकपिञ्जलानां लभेतेत्यादिवन्मन्त्रकाण्डपाठाभ्युपगमेपिवा ऐरपदस्यैव पठितत्वेन मन्त्रत्वापत्तेस्तद्विधेयस्यैरापदस्यवस्तुतः पाठाभावेन मन्त्रत्वानुपपत्तेरतिशयार्थमितिद्रष्टव्यं ।

एवं यत्रापि सूक्तवाकादौ “आशास्तयं यजमानोसा”विति सर्वनामसंयुक्तमन्त्रास्मानं तत्राप्यसावित्यस्य स्वाध्यायकाले मन्त्रस्यापि कर्मकाले तत्पदस्थाने पठनीयस्य देवदत्तादिपदस्य स्वरूपेणा पाठादिभियुक्तप्रसिद्धिविषयत्वानुपपत्तेरमन्त्रत्वम् । नच सर्वनाम्नि मन्त्रताप्रसिद्धेस्तत्रानर्थक्ये तदनुमेय देवदत्तादिपदविषयत्वकल्पना मन्त्रत्वोपपत्तिरितिवाच्यं, सर्वनाम्न्यपि मन्त्रत्वप्रसिद्धेस्वाध्यायोपयुक्तत्वात् । अतोत्रापि देवदत्तादिपदे मन्त्रत्वोक्तिरतिशयार्थैव वार्तिकेद्रष्टव्या । तस्मादभियुक्तप्रसिद्ध्यविषयत्वाद्युक्तमूहादीनाममन्त्रत्वं । प्रयोजनपूर्वपक्षे ऊहादिभ्रंशे मन्त्रभ्रंशनिमित्तं प्रायश्चित्तं । सिद्धान्तेत्वंगन्त्रेषु निमित्तकमेव । मन्त्रत्वनिमित्तकशब्दविकारादिसदसद्भावश्च । सूत्रं स्पष्टम् ।

इति ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम् ॥९॥

अथ ऋगलक्षणाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥२-१-२८॥

एवं लक्षणास्थिरीकरणेन मन्त्रपदेव्युत्पादितेभुना प्रसंगान्तदवान्तरभेदरूपस्य ऋगादेः “अहेतुधियमन्त्रं मेगोपाये” ति वेदस्थ ऋगादिपदार्थज्ञानार्थं लक्षणमुच्यते । तेषां मन्त्राणां मध्ये यत्र पादव्यवस्था त्रिपदा गायत्री चतुष्पदानुहृत्तित्यादिका साऋक् । अथवास्मिन्नक्षरे पादसमाप्तिर्नास्मिन्निति पादव्यवस्थायत्रसाऋक्, वृद्धव्यवहारे तादृशमन्त्रएवऋक्शब्दप्रयोगात् । साच पादसमाप्तिः कचिदर्थवशेन । यथा अग्निमीळेपुरोहितमित्यत्र । नचत्र ऋगर्थार्थवसानात्कथं मयंवशेन पादस्य समाप्तिः ? ऋगर्थार्थवसानेपि ईदृशस्याख्यातपदादवान्तरार्थं पर्यवसानोपपत्तेः । एवमपर्योरपि पादयोस्तदाख्यातानुषंगेनैवार्थपर्यवसानं द्रष्टव्यं । अतो

युक्तार्थवशेन पादव्यवस्था । क्वचिच्च “अग्निःपूर्वेभिर्ऋषिभिः” रित्यादौ लघु
गुर्वक्षरसाम्याख्यवृत्तवशेन, “अग्निमीळ” इत्यादौ चाक्षरसंख्यानियमलक्षण
छन्दोवशेन, “तमुन्ना मिन्द्रं नरेजमान” रित्यादौ चाल्पवैषम्येणैव, पादव्यव
स्था । अतएव सूत्रे अर्थवशाग्रहणं वृत्तवशादेरुपलक्षणार्थं । तदपि च न लक्ष
णान्तर्गतं, पादव्यवस्थावन्मन्त्रत्व रूपस्यैव लक्षणस्या नतिप्रसक्तत्वात् ।

इति ऋग्लक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ सामलक्षणाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - गीतिषु सामाख्या ॥ २-१-२९ ॥

अत्र तेषामित्यनुवृत्त्य मन्त्रगतगीतित्वस्य सामशब्दार्थतालभ्यते ।
अतश्च नलौकिकगीतावतिप्रसंगः । अभियुक्तव्यवहाराच्चास्यापि शब्दार्थ
त्वावधारणं । नचैवं वैदिकगीतिविशिष्टमन्त्रेभियुक्तप्रयोगा न्मन्त्रस्या
पि वाच्यतापत्तिः, मन्त्राणां व्यक्तित्वन्यायेन लक्षणयापि भानोपपत्तौ
अतिरिक्तशक्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । विस्तरेणचैतत्सप्तमे उपपादयि
ष्यामः । नचैवं पौनरुक्त्यम्, सामशब्दस्य गीतिमात्रवाचित्वेत्तद्विशि
ष्टमन्त्रवाचित्वेवा उभयथा ऋग्यजुर्भ्यां विवेकोपपत्तेः गीतिमात्रवाचि
त्वस्य इहानुपयोगेन अवाच्यत्वात् सप्तमएव ऋगन्तरे अतिदेशसि
द्धयर्थं अवश्यवाच्यत्वात् । इह सप्तमसिद्धस्यैव गीतिमात्रवाचित्वस्य
अनागतावेक्षणेन शिष्यहितार्थं कथनेन पौनरुक्त्यानापत्तेः । यथाच
तस्य नाकृत्यधिकरणेन पौनरुक्त्यं तथा सप्तमएव उपपादयिष्यामः ।

यत् नवमे पुनर्गीतिमात्रवाचित्वकथनं तदुत्तरविवक्षार्थं स्मरणार्थं
मिति तत्रैव वक्ष्यते ।

इति सामलक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अथ यजुर्लक्षणाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - शोषेयजुश्शब्दः ॥ २-१-३० ॥

ऋक्सामभिन्नं यत्प्रश्लिष्टाक्षरमन्त्रजातं तद्यजुः । स्तोभाक्षराणां
मपि यजुष्ट्वान्नातिव्याप्तिः ।

इति यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ निगदानां यजुष्ट्वाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - निगदोवा चतुर्थस्या द्वर्गविशेषात् ॥ २-१-३१ ॥

शोषे यजुश्शब्द इत्येतदाक्षेपेणेदमारभ्यते । सन्ति निगदानाम प्रा
यशः परस्मबोधनार्थमन्त्राः अग्निदग्नीन्विहरेत्यादयः । ते किं यजूंष्येव,
उतभिन्नाइतिविचारः । तत्र निगदानां यजुष्ट्वे “उपांशु यजुषे”ति वचनेनो
पांशुत्वप्राप्तेः “उच्चैर्निगदेने”ति वाक्यविहितोच्चैस्त्वानुपपत्तिः । नच
विशेषविहितेन सामान्यविहितस्यबाधः, विशेषविधे स्त्वाविषयवृत्तिभेद
बोधनेनाप्युपपत्तौ सामान्यस्यापि वाक्यस्य संकोचप्रमाणाभावात् । नच
परप्रत्यायनरूपकार्यान्तरोधेनोपांशुत्वविधे स्तंकोचादुच्चैर्निगदेनेत्यस्यानु

वादकत्वोपपत्तेर्नभेदबोधकतेतिवाच्यं, मन्त्रगतलिङ्गप्रमाणकरप्रत्यायनरूपकार्यान्तरोधेन वाक्यस्यापि ब्राह्मणगतस्य संकोचायोगात् । “नमः प्रवक्त्रेदेवेदोमन्वित्य” इत्यादीनां परसम्बोधनार्थत्वस्याप्यभावाच्च । सत्यपि परसम्बोधनार्थत्वे उपांशुत्वव्यतिरिक्तमन्त्रादिस्वराणामपि पक्षे प्राप्तत्वादुच्चैस्त्वानुवादानुपपत्तेश्च । अतश्चोच्चैर्निगदेनेत्यस्य विधित्वावश्यं भावाद्वेदबोधनादपिच तदुपपत्तेर्नसामान्यस्यापिवाक्यस्य संकोचकत्वावसरः । तस्मादर्थान्तरं निगदाः । सूत्रं स्पष्टम् ।

॥ १ ॥ सू - व्यपदेशाच्च ॥ १-१-३२ ॥

इमे निगदाः इमानियजुषीति संज्ञाभेदादेरपि ज्योतिरादिवद्भेदकतोपपत्तेरर्थान्तरं । एवंच “मन्त्रएवस्वयं निगदभूतोभवति तस्माद्यजुः” इति सुब्रह्मण्यावाक्यशेषे निगदस्य यजुष्टुसंकीर्तनयोगेन यागसाधनत्वमात्रपरम्, सुब्रह्मण्यमात्रस्यैववा यजुष्टुज्ञापकमिति द्रष्टव्यम् ।

॥ ३ ॥ सू - यजुषिवातद्रूपत्वात् ॥ १-१-३३ ॥

नैतदेवं, “अहेबुध्रिये” इति मन्त्रे मन्त्रावान्तरभेदानां मृगादिमन्त्राणां त्रयाणामेवानुकीर्तनेन निगदस्य भेदेना ननुकीर्तनात् ; मन्त्रएव स्वयं निगदभूतो भवतीत्यत्र ऋक्सामभिन्नमन्त्रत्वस्य सुब्रह्मण्यानिगदेयजुष्टुसाधकत्वेनोक्तस्य निगदान्तरेष्वपि सत्त्वाच्च । नचात्रयौगिको यजुःशब्दः, जपादिसाधनमन्त्रेपि प्रश्लिष्टपठिते यजुःशब्दप्रयोगेन तस्यैव दृष्टावगमा यौगिकार्थबोधकत्वानुपपत्तेः । तस्माद्यजुःप्रत्यभिज्ञानाद्यजुष्टुमेव । यत् विरुद्धधर्मकत्वाद्भेदइति तत्रोत्तरम् -

॥ ४ ॥ सू - वचनाद्धर्मविशेषः ॥ १-१-३४ ॥

“वेदोवा प्रायदर्शनादि” इत्यत्र तृतीये वेदोपक्रमानुरोधेनोच्चैस्त्वादेः ऋग्वेदादि विहितकर्मांग मन्त्रमात्रांगत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वेन भवन्मतेषुच्चैर्निगदेनेत्यस्योपांशुयजुषेति वाक्यसंकोचकत्वावश्यं भावा

द्भेदानुमापकत्वानुपपत्तेः, सत्यपिचोच्चैस्त्वादेः ऋगादिधर्मत्वे परप्रत्यायनरूपकार्यान्तरोधेनोपांशुत्वानुपपत्तेः उपांशुयजुषेत्यस्य निगदविषयत्वानुपपत्तेः, सत्यपि निगदानां यजुष्टु उच्चैर्निगदेनेत्यस्य निगदेषु पक्षप्राप्तमन्द्रादिव्यावर्तन फलकोच्चैस्त्वानियामकत्वोपपत्तेर्भेदानुमापकत्वायोगाच्च । नच लैंगिक परप्रत्यायनार्थत्वस्य ब्राह्मणवाक्यगतेन वाक्यप्रमाणकेनापिबाधशङ्क्यः, लैंगिकस्यापि प्रधानभूतस्य परप्रत्यायनस्यांगभूतेनोपांशुत्वेनबाधायोगात् । उक्तं ह्यतत्प्रमाणबलाबलापक्षया प्रमेयबलाबलं ज्यायइति । अतश्च लिङ्गेनैवोपांशु यजुषेत्यस्य संकोचितत्वात्तोच्चैर्निगदेनेत्यस्य संकोचकता । किंच नावश्यं लिङ्गस्यैव विधिसंकोचे व्यापारः, अपितु विधिवाक्यस्यापि स्वनिष्ठगौरवपरिहाराय सः । तथाहि-उपांशुयजुषेत्यस्य निगदेष्वत्यन्ताप्राप्तोपांशुता विधायित्वेना पूर्वविधित्वापत्तेस्तस्य चादृष्टोद्देश्यकत्वेन गौरवापत्तिः । पुनश्च निगदभिन्नमन्त्रान्तरे पक्षप्राप्तोपांशुतानियामकत्वेन नियमविधित्वाद्वैरूप्यम् । अतो निगदातिरिक्तेष्वेव दृष्टपदार्थोद्देश्यकतालाघवार्थं स्वरविशेषनियामकत्वांगिकरणात्स्वयमपि विधिस्वसंकोचेव्याप्रियते । अतश्चोपांशुत्वाविषयीभूतेषु निगदेषुच्चैर्निगदेनेत्यनेन स्वरनियमोनानुपपन्नः ।

यत्तु - मूले उच्चैर्निगदेनेत्यस्य परप्रत्यायनरूपकार्यबलप्राप्तोच्चैस्त्वानुवादकत्वमुपांशुत्वविधिप्रशंसाफलकभंगीकृतम्, तदतिशयार्थः मन्द्रादिस्वरान्तराणामपि पक्षे प्राप्तत्वेन नित्यवदनुवादायोगात् । परप्रत्यायनरूपकार्यरहितानामपि निगदानां सत्त्वेन तेषुपांशुत्वस्यापि पक्षप्राप्त्या सुतरां तदयोगाच्च । नचैवमुपांशुयजुषेत्यत्र वस्तुतो वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेन वेदलक्षणावन्निगदपदेपि यजुर्वेदलक्षणापत्तेर्यजुर्वेदविहितकर्मांगभूतमन्त्रेषुच्चैस्त्वोपांशुत्वविकल्पापत्तिः, वेदोपक्रमस्यैकत्रैवलक्षणातात्पर्यं ग्राहकत्वेनोपपत्ता वृथयत्र तदंगीकारे प्रमाणाभावात् । नच नियामकाभावः, “वायो र्यजुर्वेद” इति यजुःपदसमभिव्याहृतवेदपदोपक्रमस्य यजुःपदलक्षणायामेव तात्पर्यग्राहकत्वेन तदसिद्धेः ।

अतश्चोपांशुत्वस्य वेदधर्मत्वे प्युच्चैर्निगदेनेत्यस्य निरर्थवादकस्यैव निगदमात्रेद्देशेन विशेषविधया पक्षप्राप्तौ चैस्त्वादिनियामकत्वोपपत्तेर्नानु वादकत्वसम्भवः । अतश्च निगदानां यजूरूपत्वेऽपि परप्रत्यायनरूपकार्यानु रोधेनोपांशुत्वाप्राप्त्या तेषूच्चैस्त्वविधानोपपत्तेर्न धर्मविरोधाद्भेदसिद्धिः ।

॥१॥ सू - अर्थाच्च ॥ २-१-३५ ॥

नन्वाग्नि दग्नीन्विहरेत्यादेर्लोठः प्राप्तकालताया मप्युपपत्तेः प्रैषत्व नियामकाभावेन परप्रत्यायनार्थत्वाभावात् नवाचनिकोपांशुत्व बाधो युक्त इति चेत् ? एवमपि सामान्यविहितोपांशुत्वस्य विशेषविहितेनोच्चैस्त्वे नबाधेऽपि बाधकाभावात् ।

वस्तुतस्तु प्राप्तकालत्वं लोटो अदृष्टार्थत्वापत्तेः दृष्टार्थत्वानुरोधेन प्रैषत्वावसाया युक्त एवोपांशुत्वबाधः । यत्तु - संज्ञाभेदाद्भेद इत्युक्तं तत्रोत्तरम् -

॥ ६ ॥ सू - गुणार्थव्यपदेशः ॥ २-१-३६ ॥

योयं यजुष्टेऽपि निगदव्यपदेश स्तब्राह्मणत्वे सत्यपि परिव्राजकत्वव्यपदेशवत्परप्रत्यायनरूपकार्यवशेनोपांशुत्व निवृत्तौ नितरांगदनरूपगुणयोगेनोपपन्न एव । अतएवोपांशुत्वाभाव मात्रकृत प्रकर्षबलेनैवोच्चैर्निगदेनेत्ये तद्वाक्ये निगदानुवादेनोच्चैस्त्वविधानात्ताद्विधेः पूर्वं मेव प्रयुज्यमानस्य निगदशब्दस्य शक्यतावच्छेदकावगति सिद्धिः । अतश्च मूले उच्चैस्त्वरूप प्रकर्षस्य शक्यतावच्छेदकत्वोक्ति रतिशयार्थेव ।

॥७॥ सू - सर्वेषामिति चेत् ॥ २-१-३७ ॥

उपांशुत्वभिन्नस्वरोच्चारण विषयत्वस्यैव निगदपदशक्यता वच्छेदकत्वे ऋच्यपि तत्संभवाग्निरिगदपद प्रयोगापत्तिः । अतोरुद्धत्वावसायाग्निरिगदयजुस्संज्ञयो भेदकत्वं ज्योतिरादिवदुपपन्न मेवेति चेत् ?

॥८॥ सू - ऋग्व्यपदेशात् ॥ २-१-३८ ॥

गदंतरपादबद्धाक्षर समूहवाचकत्वात् निशब्दस्य च प्रकषवाचित्वात् अवयवयोगेनोपांशुत्वभिन्नस्वरयुक्तापादबद्धमंत्राक्षरत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्व प्रतितिः ऋच्यतिप्रसंगाभावेन रुद्धत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । अनेनैवाभिप्रायेण “याज्यावैनिगदाः ऋचैवयजती” ति निगदानां ऋग्भेदव्यपदेशोपि संगच्छते । तस्मान्नरुद्धत्वेन ज्योतिरादिपदवद्भेदकत्वं संज्ञायाः ।

वस्तुतस्तु नमः प्रवक्तव्यादि निगदेषु वचनेनैवोपांशुत्व प्रतिप्रसवा दवयवयोगबाधे नाश्वकर्णादिव द्रुहे रावश्यकत्वेऽपि निगदत्वस्या खण्डोपाधिरूपस्य यजुष्टावांतरव्याप्यस्यैव निगदपद शक्यतावच्छेदकत्वेन कल्प्यत्वात् मनुष्यब्राह्मणसंज्ञयोरिव व्याप्यव्यापकभौवेन निगद यजुस्संज्ञयो रेकस्मिन्नप्युपपत्तेर्न भेदकत्वापत्तिः । तस्माद्यजुष्येव निगदा इति सिद्धं । प्रयोजनं वाचस्तोमे “ सर्वा ऋच स्सर्वाणि यजुषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवंशंसन्ती ” ति विहिते शंसने निगदानां यजुष्टेशंसनं, भेदे तु नेति द्रष्टव्यम् ।

इति निगदानां यजुष्ट्वाधिकरणम् ॥१६॥

अथ यजुःपरिमाणाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - अथैकत्वादेकं वाक्यं साक्षाक्षं चे द्विभागे स्यात् ॥ २-१-३९ ॥

तदेवं यजुष्ट्वाश्रये निरूपिते अधुना प्रसंगाद्यजुष्ट्वं कियत्सुपदसमूहेषु व्यासज्यवर्तते कियत्सु वा पर्याप्नोतीति विवेकार्थं मिदमारभ्यते ।

यावति पदसमूहे लोके वाक्यत्वप्रसिद्धिस्तावत्येव यजुष्ट्वं ननु वाक्य समूहे, तस्यैकार्थं प्रतिपादकत्वाभावेन विनियोगा नर्हत्वात् । लोकेच यत्रैकार्थकत्वं विभज्यमाने साकांक्षत्वंच तावत्येव वाक्यत्वप्रसिद्धेस्तावत्येव यजुष्ट्वमित्यवगम्यते ।

ननु किमिदमर्थैकत्वं? नतावत्पदार्थैकत्वं, तेषां गामानयेत्यादि वाक्ये नैकत्वात् । नापि वाक्यार्थैकत्वं? तस्यापि संसर्गरूपत्वेन प्रतिपदार्थभेदात् । नापि प्रयोजनैकत्वं, तद्यदिशेषिरूपप्रयोजनैकत्वं विवक्षितं ततस्सौर्यं चरुमित्यादौ द्रव्यदेवते प्रतियागः यागंच प्रतिफलमित्यनेकार्थत्वादर्थैकत्वानापत्तिः; “सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा” वित्यादौ च सा।अथमुख्यविशेष्यप्रयोजनैकत्वं? तदा “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेते” त्यादावाग्नेयादिभावनायां मुख्यविशेष्याणां भिन्नत्वात्तदेकत्वानापत्तिः । अथ मुख्यविशेष्यप्रतिपादकशब्दैकत्वं, ततो ब्रीहियव वाक्ययोर्भगोवां विभजत्वित्यादौच तत्प्रतिपादकशब्दभेदेनार्थैकत्वानापत्तेः विभज्यमानसाकांक्षत्वरूपविशेषणोपादानवैयर्थ्यमिति चेन्न; भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यग्राहित्यमर्थैकत्वं अस्तिचगामानयेत्यादौतत्, आनयनभावनाया मुख्यविशेष्यभूताया एकत्वात् । अस्तिचेदं दर्शपूर्णमासवाक्येपि, अनेकासामाग्नेयादिभावनानामेकेन प्रत्ययेनोपादानात् भिन्नप्रतीतिविषयत्वासिद्धेः। ब्रीहियवादिवाक्ययोर्भगोवां विभजत्वित्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वे मुख्यविशेष्यस्य यागविभागभावनादेरेकत्वादर्थैकत्वोपपत्तिः । नह्यत्र “आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणायज्ञेन कल्पतां” मित्यत्र कल्मषिभेदे “कल्मषीर्वाचयती”ति बहुवचनवद्विभागभेदे प्रमाणमस्ति, यतोर्थभेदशङ्क्येत । अतस्सत्यपि ब्रीहियववाक्ययोः “भगोवां विभजतु अर्थमावां विभजतु पृषावां विभजतु” त्यादौ चोक्तविधार्थैकत्वे विभज्यमानसाकांक्षत्वाभावाद्वाक्यभेदसिद्धिः । विभज्यमानसाकांक्षत्वं चान्वीयमानयोः पदार्थयोरनन्वये अनिवृत्ताकांक्षत्वं । यथागामानयेत्यत्र गोशब्दस्य । नच भगोवामित्यत्रार्थमात्रमित्यस्यानन्वये साकां

क्षत्वमस्ति, स्ववाक्योपात्तविभज्यत्वमप्येनैव निराकांक्षत्वात् । अतोऽस्यैवाविभज्यमानसाकांक्षत्वविशेषणसार्थक्यम् । अर्थैकत्वविशेषणसार्थक्यं तु “स्यान्ते सदनं करोमी”त्यस्यापि तस्मिन् सीदेत्यनेनानन्वये तच्छब्दस्य साकांक्षत्वेन विभज्यमानसाकांक्षत्वादकवाक्यतापत्तदृष्टव्यम्, तत्र विभज्यमानसाकांक्षत्वेऽर्थैकत्वाभावात् । नदिसदनकरणप्रतिष्ठापनभावनयोरेकपदोपादानमस्ति, येनैकप्रतीतिविषयत्वमाशङ्क्येत । सदनकरणभावनायाः प्रतिष्ठापनभावनायां प्रकारत्वांगीकारेण मुख्यविशेष्यभेदराहित्यशङ्कात् आख्यातां तस्यापि मुख्यविशेष्यताप्रतीतिः तच्छब्दस्य च वाक्योपात्तत्वात् सदनकरणप्रकाशकत्वेनाप्युपपत्तेर्वाक्येनलिंगबाधयोगादयुक्ता । अतोऽर्थैकत्वाभावादेव तत्रैकत्वात्स्यत्वाभावः । देवस्यैवेत्यादिवाक्ये तूभयसत्त्वाद्युक्तं निर्णयामित्यंतस्यैकवाक्यत्वम् । अतश्च तावत्येव यजुष्ट्वमपि, तावत् एवार्थप्रकाशकत्वेन यागसाधनत्वात् । न च नयागसाधनत्वमात्रेण यजुष्ट्वम्, ऋच्यपितदापत्तेः; जपादिसाधनेषु तदनापत्तेश्च; किंतु मन्त्रत्वावान्तरधर्मरूपमखण्डं तदित्यंगिकर्तव्यं; तस्य च वेदत्ववत् सर्वमन्त्रेषु व्याप्तिकल्पनेपि यजुस्त्वयवस्यैव विनियोगेन प्रकाशकत्वापत्तेर्नयजुष्ट्वस्य पर्याप्तिकल्पने प्रमाणमस्तीतिवाच्यम्; - “मन्त्र एव खल्वयं तगद्भूतो भवति तस्माच्चजु” रित्यादौ वाक्येपि यजुस्शब्दप्रयोगात्पर्याप्तिवृत्तितोपपत्तेः । अन्यथाहि सर्वेषु मन्त्रवाक्येषु व्याप्तके यजुष्ट्वे एकस्मिन्निगदे यजुस्त्वयवत्त्वात्तत्रशब्दोपात्तेः । अतो वाक्यपर्याप्तं यजुष्ट्वम् । एवं मन्त्रत्वमपि वाक्ये मन्त्रशब्दप्रयोगपर्याप्तमेव । वेदत्वन्तु एकस्मिन्वाक्ये अर्थात् वेदार्थात् इति व्यवहाराभावाद्द्वयास्यवृत्त्येवेति वक्ष्यते । नचैवं मन्त्रत्वयजुष्ट्वयोर्वाक्यमात्रवृत्तित्वे किञ्चिदप्युनेपि तस्मिन्मन्त्रत्वाद्यनापत्तिः, गोमंहुनिजातिविषाणेष्वभग्नेगोत्वप्रत्यभिज्ञानवलेन गोत्ववदिहापि तथांगीकारबाधकाभावात् । अतएव यत्र नप्रत्यभिज्ञा, यथा श्लोकाद्येकवाक्यतापन्नद्विवचनान्तर

रेषु, तत्र नैव मन्त्राव मित्युक्तं प्राक् । तस्मा त्सिद्धं वाक्यमात्रवृत्ति यजुष्ट्वमिति ।

सूत्रन्तु यद्विभज्यमान साकांक्षं पदजातं तदर्थैकत्वे स त्येकं वाक्यमित्येवं लोकेप्रसिद्धं, अतस्तादृशवाक्यवृत्त्येव यजुष्ट्वमि त्येवमध्याहारेण व्याख्येयं । नतु यथा श्रुतमेव वाक्यलक्षणपर मेक वाक्यत्वलक्षणपरंवा, पूर्वोक्तमन्त्रप्रस्तावेनासंगतत्वापत्तेः । अतामन्त्रावां तरविभागेपूर्वं निरूपिते अधुना तदवान्तरभेदस्य यजुषःपरिमाणं निरूप्य तद्वति द्रष्टव्यं । अतएव ऋक्सामरूपयोस्तदवान्तरभेदयो रध्ये त्रिसिद्धपरिमाणत्वा तदनिरूपणेपि नक्षतिः ।

इति यजुःपरिमाणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथ वाक्यभेदाधिकरणम् ।

॥१॥ सू — समेषुवाक्यभेदस्यात् ॥ २ - १ - ४०॥

तदेवं विभज्यमानसाकांक्षत्वविशिष्टार्थैकत्वकृतवाक्यैकत्वेन यजुः परिमाणे चिंतिते, अधुना विभज्यमानसाकांक्षत्वादिकमेव कियत्सु पदेषु व्यासक्तमिति विचार्यते । दर्शणमासयोः “इषेत्वोर्जेवावायवस्थे” त्यादि समाप्तायते । तत्रवायवस्थेत्यादेस्तावद्वासापाकरणे विनियुक्तस्य स्थेति क्रियापदसत्त्वा द्रायुवच्छाग्नगामिनो भवतमातृसमीपं पुनरागामिनो भवते त्युक्तेचार्थादपाकरणप्रतीतेर्देवस्यत्वेति मन्त्रवदेव सुज्ञानं परिमाणं, ‘इषत्वे’ त्यादि स्वेकवचनान्तस्य शाखाच्छेदनादौ विनियुक्तस्य वायवस्थेत्यनेनैक वाक्यत्वासंभवात्ततोभिन्नत्वेनावगतस्यापि स्ववाक्ये आख्यातपदाश्रवणा त्सुज्ञानं परिमाणमिति चिन्तयते कियदेकं यजुरिति । तथा वाजपेये पठितं

“आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणायज्ञेन कल्पतां अपानायज्ञेन कल्पता” मित्यादि । तत्रापि कियदेकं यजुरिति चिन्तयते । तदर्थं चार्थैकत्वं विभज्यमानसा कांक्षत्वे कियत्सु पर्याप्ते इत्यपि चिन्तनीयं ।

तत्रेषेत्वेत्यादावाख्यातपदा श्रवणेपि साकांक्षत्वा तत्तावदवश्यं कल्पनीयं । नच साकांक्षार्थज्ञानस्यापि मन्त्रजन्यस्यादृष्टार्थत्वेन जपादिव द्रुपपत्तेर्नाध्याहारावश्यकत्वमिति वाच्यं, “इषेत्वेति शाखाच्छिन्नरसि ऊर्जे स्वेत्युन्मार्ष्टी”तीतिकरणेन छेदनाद्यंगत्वेन मन्त्रविनियोगा न्मन्त्र इतिकर णावगतकरणत्वस्य चाभिधानं विनानुपपत्तेः छेदनादिप्रकाशकत्वावगमेन छिन्नस्त्रीत्यादि पदाध्याहारावश्यकत्वप्रतीतेः । अतश्चाश्रयमाणस्यैकस्यैवा ख्यातस्य कल्पनोपपत्तौ अनेककल्पने प्रमाणाभावादिषेत्वोर्जेत्वेति पदचतु ष्टयांते एकमेव तदध्याह्रियते । यद्यपिच विनियोगभेदात्पूर्वपक्षेपि छिन्नसि उन्मार्ष्टीत्याद्याख्यातद्वयकल्पनमावश्यकं, तथापीषेत्वस्य सामर्थ्या त्वा करणिकसर्वयोग्यक्रियार्थत्वस्यावगतस्या न्यक्रियाविषये बाधे पुनर्मार्जन विषयेपि बाधे प्रमाणाभावेन समस्तस्यैवैकत्रविनियोगावगते ऐकवाक्य त्वोपपत्तिः । नचोर्जेत्वेत्युन्मार्ष्टीत्यस्यैवपदद्वयमन्त्र विनियोजकस्य ब्राह्म णवाक्यस्य सामर्थ्यमात्रेणैवेतिपदद्वयबाधकत्वं, तस्य प्रतीकग्रहणेनापि समस्तविनियोजकत्वोपपत्तौ सामर्थ्यबाधे प्रमाणाभावात् । नचैषेत्वेति शाखां च्छिन्नरसीत्यस्यादिप्रतीकेन समस्तविनियोजकत्वोपपत्ता वप्यूर्जेत्वे त्यस्य कथम्भयप्रतीकेन समस्तविनियोजकत्वमिति वाच्यम्, “आनः प्राण एतुपरावत आंतरिक्षादिवस्परि । आयुःप्रथिव्या अध्यमृतमसि प्राणायत्वे” ति मन्त्रस्य “प्राणायत्वेति हिरण्यमभिव्यनीती” त्यनेनातिमप्रतीकेनापि विनियोगस्य संकषेवक्ष्यमाणत्वात्, तन्न्यायेनात्र मध्यमप्रतीकेनापि समस्तविनियोगोपपत्तेः । अतश्च समस्तस्यैकाख्यातकल्पकत्वेनैकार्थ त्वा तस्मिन् च सर्वेषामनन्वये अनिवृत्ताकांक्षत्वेन विभज्यमानसाकांक्षत्वा ऐकवाक्यताकाभेन यजुष्ट्वोपपत्तिः । कल्पयादिमन्त्रे तु यद्यपिकल्पत

मित्याख्यातं श्रुतम्, तथापि विभागवत्कल्पितभेदे प्रमाणाभावेनैका
र्थोपपत्तिः । न वायुरादिकारकभेदादेव कल्पितभेदः, भगादिवत्तेषां
स्वतोऽप्रवेतत्वेन स्तुतिमात्रोपयोगितया एकस्यामपिक्रियायां निवे
शसंभवेना भेदकत्वात् । नच कल्पीवाच्यतीति संख्यया कल्पितभेदः,
वाच्यते रुद्धारणानुकूलप्रयोजकव्यापारवाचित्वेन तदतर्गतवचनकर्मतया
अर्थरूपायाः कल्पिते रन्वयायोगेन कल्पितपदस्य कल्पतामिति पदलक्ष
कत्वावगते संख्यायास्तन्निष्ठत्वेन कल्पितरूपार्थनिष्ठत्वाभावात्तद्वेदक
त्वानुपपत्तेः । नचैवमकार्थोपपत्तावपि विभागवदेव विभज्यमान सा-
कांक्षत्वाभावात् त्रैकवाक्यत्वोपपत्तिः, एतेषां भोत्साहनार्थत्वेन दृष्टार्था
नामपि कल्पीवाच्यतीत्यनेन समुच्चयावगमादेकस्मिन् भोत्साहनार्थ
कल्पितप्रकाशनाख्येकार्थे अनेकेषामपि कल्पतामिति पदानां परस्परसा-
हित्यावगमेन विभागेऽनिवृत्ताकांक्षत्वोपपत्तेः । विभागमन्त्रेषु मन्त्राणां
दृष्टार्थत्वेन विकल्पात्साहित्यानवगते विभागेऽपि परस्पराणां कांक्षत्वाद्भिन्न
वाक्यत्वोपपत्तिः । अतश्च कल्पितमन्त्रेष्वर्थैक्यविशिष्टविभज्यमानसा
कांक्षत्वकृतवाक्यैकत्वसत्त्वाद्युक्तं यजुरेकत्वमिति ।

केचित्तु कल्पितमन्त्रे वास्तव भेदकवाक्यत्वमुपपादयितुं मसमर्थाः-
उदाहरणद्वयेऽपि मन्त्राणामदृष्टार्थत्वमङ्गीकृत्य अदृष्टस्यैकस्यैव कल्पनयो
पपत्तः, वनेककल्पनायोगाददृष्टरूपैकार्थत्वं परिकल्प्य तस्मिन् विभ-
ज्यमानसाकांक्षत्वादेकवाक्यत्वं कथयन्तः “यद्यपिच न पूर्वसूत्रे वास्तवं
प्रयो जनैकत्वेनैकार्थत्वं विवक्षितम्, किंतु मुख्यविशेष्यभूतशब्दप्रयो
जनैकत्वेनैव तत्, तथाप्यज्ञाताभिप्रायस्यैवायं पूर्वपक्षः” इत्याहुः; तदा
स्तवैकवाक्यत्वस्यापि कल्पितमन्त्रे उपपादितत्वात्, अदृष्टार्थत्वाङ्गीकारेच
प्रमाणाभावात्, तदैक्यस्यच विनियोगभेदेन शब्दोच्चारणक्रमिकत्वेनच
कल्पनानुपपत्तेः, कल्पितेऽपि तस्मिन्नितरपदार्थानामन्वयानुपपत्तेः, अप्र-
सक्तान्वयाङ्गीकारेऽपि च साकांक्षत्वाभावादेकवाक्यत्वकल्पनानुपपत्तेः,
इदं शैकवाक्यत्वस्य पूर्वसूत्रे अनभिमतत्वाच्चापेक्षितम् ।

तस्मात्पूर्वोक्तविधयैवैकवाक्यत्वं इति प्राप्तेऽभिधीयते-नात्रैकवाक्यत्वं ।
तथाहि-आद्योदाहरणे तावद्विनियोगभेदेनैवार्थभेदाच्चाप्येकत्वं । नच मध्यांत
प्रतीकेन समस्तस्यैवोभयत्र विनियोगात्प्रत्येकमर्थभेदः? तत्रत्यादिमध्यान्त
प्रतीकेन विनियोगः, यत्र मन्त्रस्वरूपाम्नानवेळायामत्र पदानां परस्पराकांक्ष-
त्वम्, यथासंकर्षोदाहृते मन्त्रे । तत्रहि “प्राणायत्वेति हिरण्यमभिव्यनिमी”
त्युक्ते कथं हिरण्याभिव्यननस्य प्राणप्राप्त्यर्थं तेत्यपेक्षिते परावतोदूरदेशा-
दन्तरिक्षादिवश्च परिसर्वतः प्राणः नः अस्मानागच्छतु यच्च पृथिव्याभाधि-
उपरि आयुः तदप्यागच्छतु यतस्तवामृतत्वेन प्राणदानसामर्थ्यादित्यन्योन्या-
कांक्षत्वं मन्त्रस्वरूपाम्नानवेळायामेव प्रतीयते । अतस्तत्र युक्तोऽमर्थो
त्यप्रतीकेनापि विनियोगः । प्रकृते तु मन्त्रस्वरूपालोचनवेळायामिव
त्वैत्यस्योर्जैवेत्यनेन निराकांक्षत्वप्रतीतिः पश्चादवगम्यमानो विनियोग
एकोऽपि न प्रतीकग्रहणायालं, पूर्वावगतनैरपेक्ष्यभंगापत्तेः । किमुत यदा
यथापेक्षितो विनियोगभेद एव स्पष्टतरो वधार्यते तदाकः प्रसंगोऽम-
ध्यांत्यप्रतीकेन समस्तविनियोगस्य । किंचाख्यातकल्पकतावच्छेदकं
तवगुरुभूतम् । पुनश्च कार्यकारणभावद्वयेऽपि कारणतावच्छेदकैक्या
द्वयभिवारप्रसंगः ।

यत्तु-सामर्थ्यबलेन इषेत्वेत्यस्योन्माज्जनांगत्वावगमात्तदवाधार्थं सम-
स्तविनियोग इत्युक्तं । तत्सामर्थ्यकल्प्य श्रुतेः पूर्वमेव प्रत्यक्षश्रुत्या
छेदनांगत्वेन विनियोगेवगते सामर्थ्यस्य श्रुत्यकल्पकत्वा दुन्माज्जनांग-
तावोधकप्रमाणाभावे नोपेक्षणीयम् ।

तस्मादर्थैकत्वविशिष्टविभज्यमानसाकांक्षत्वाभावात् भिन्नवा-
क्यताप्रतीतिर्युक्तो यजुर्भेदः ।

द्वितीयोदाहरणे तु सत्यप्यर्थैकत्वे विभज्यमानसाकांक्षत्वाभावाच्च
विभागमन्त्रवदेकवाक्यत्वं । नच कल्पीवाच्यतीत्यनेन सर्वेषां
कल्पतामिति पदानां समुच्चयविधानादेकस्मिन् कल्पितप्रकाशने साहि-

स्यावगते विभज्यमानसाकांक्षत्वोपपत्तिः, सकृदुच्चारितस्यैव पदस्य कल
मिबोधजनकत्वेन कलमिबोधनेकपदसाहित्यस्य बाधितत्वात् । कलमीर्वाच
यतीत्यत्र च न कलमिपदं कल्पतामिति पदपरं, तद्धाटितमन्त्रपरं वा,
लक्षणाप्रसंगात् । अपितु कलमरूपार्थपरमेव । नच कलमिरूपार्थ
परत्वे तस्योच्चारणानुकूल व्यापारवाचि वाच्यत्यन्तर्गत वचिकर्मत्वा
नुपपत्तिः, वचपरिभाषणइत्यनुशासनबलेन वचेरभिधानाथत्वात् । वसाया
त् प्रत्यर्थस्य कर्मत्वोपपत्तेः । अतएव क्वाचित्को वचेरुच्चारणे प्रयो
गो लाक्षणिकइत्यनुसन्धेयं । एवंच कलमिपदस्यार्थपरत्वावसायात् न
स्याश्च बहुत्वसंख्यया भेदावगते रथभेदोऽप्यत्र सुलभएव । युक्तश्चोक्त
राधिकरणन्यायेन यावत्प्रथमान्तं कलमिभेदइति न कपिञ्जलाधिकरण
न्यायेन त्रित्वमात्रपर्यवसानाशङ्का । विभागमन्त्रे तु बहुवचनाभावा
त्कारकभेदस्यच स्वरूपेणा समवायितया एकस्यामपि क्रियायां स्तुति
मात्रार्थत्वेनोपपत्तेर्न भेदकतेति विशेषः ।

अतश्च कलमीर्वाचयतीत्यस्य कलमिभेदकतयाप्युपपत्ते स्तन्मन्त्र
समुच्चयस्य च मन्त्राणां भिन्नार्थत्वादेवासिद्धे रथभेदावगमाद्विभज्य
मानसाकांक्षत्वस्य च दूरभ्रष्टत्वाद्वाक्यभेदावगमेन यजुर्भेदोपपत्तिः ।
प्रयोजनं प्रथमोदाहरणस्पष्टमेव । द्वितीयेतु यावन्मन्त्रं ऋष्याद्यनुस
न्धानमेकमन्त्रभ्रष्टत्वात् तत्तन्मन्त्रोच्चारणसिद्धान्ते । पूर्वपक्षे तु सकृदेव तदनुस
न्धानं समस्तोच्चारणचेति द्रष्टव्यम् ।

सत्रं तु-समेधन्योन्य निराकांक्षेषु वाक्यभेदस्यादिति स्पष्टम् ।

इति वाक्यभेदाधिकरणम् ॥१५॥

अथ अनुषंगाधिकरणम् ॥

॥१॥ सू-अनुषंगोवाक्यसमाप्ति स्तर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥१-१-४॥

ज्योतिष्टोमे तिष्ठानामुपसदां द्वितीयतृतीयचतुर्थैश्च दहसु पूर्वाह्ना
पराह्णभेदेन द्विरावृत्त्यानुष्ठायमानानां क्रमेसंहितायां मन्त्रत्रयमुपसदङ्ग
भूतोपहोमांगत्वेन समाप्तातम् । तत्राद्यः - “ अग्नेयाशयातनूर्ध्वर्षिष्ठो
ग्रंवचो अपावधीर्त्वेषवचो अपावधीर्स्वाहा ” इति । द्वितीयतृतीयौ तु
“ यातेअग्नेरजाशया यातेअग्नेहराशया ” इति । एतेषां च मन्त्राणां
क्रमेणैकैकस्य तत्तदहः क्रियमाणोपसदङ्गभूतहोमांगतेत्यप्यविवादः । तत्रो
त्तरयोर्मन्त्रयो र्यच्छब्दस्त्रीलिङ्गनिर्देशा स्त्रीवाचकपदसाकांक्षतावगते
रवश्यं कश्चित्तत्परिपूर्णसमर्थो वाक्यैकदेशः कल्पनीयः । नचा
ध्ययनविधिना ध्ययनोपायनियमा त्कथमनधीतस्य तदेकवाक्य
त्वोपपत्ति रिति वाच्यम्, प्रत्यक्षपठिते वेदेतन्नियमोपि अनधीते प्रवा
दिपदवदेवैकदेशत्वोपपत्तेः । ततश्चावश्यकल्पनीये वाक्यैकदेशो
किंलौकिकोप्याहर्तव्यः उतवेदिकएव तन् रित्यादि राद्यमन्त्रैकदेशो
नुषंजनीय इतिसन्देहः ।

अत्रानुषंगपक्षे आम्नानस्थ सर्वार्थत्वेनैव साधयिष्यमाणत्वेनानुष
क्तस्याम्नातत्वेन मन्त्रत्ववद्यजुष्टस्याप्युपपत्तेः पूर्वव यजुःपरिमाण
चिन्तात्मकत्वेन संगत्युपपत्तिः ।

तत्रवैदिकशेष आद्यानन्तरपठितत्वा दपेक्षितदेशपाठाच्चाद्यस्यैव
स्वारस्येन सम्बद्धयते नानन्तरयो रिति तावद्विवादम् । अतश्चा
गृह्यमाणविशेत्वा त्रयाजादिवत्सर्वार्थ एवायमाप्तात इति नैवाशङ्कि
तुं शक्यम् । नचविशेषस्याद्यसंबन्धेन निराकांक्षस्याऽप्युत्तरयोस्सा
कांक्षत्वात्तदन्वयोपपत्तिः, तयोरप्यनिबद्धलौकिकशेषग्रहणेन निरा
कांक्षयो राद्यमन्त्रमात्रनिबद्धवैदिकशेषग्रहणानुपपत्तेः । अतएव अग्निमु

पथायस्तुवत" इत्यस्यलौकिकाग्निग्रहणेनापि निराकांक्षत्वाकार्थवि
शेषपुरस्कारेण निबद्धानां वचनव्यतिरेकेणा यतनाद्वहिर्नेतुमशक्याना
माहवनीयादीना अग्निपदेनाग्रहणमिति सप्तमेवक्ष्यते । एवंच सत्यपि
यदि लौकिकस्या प्रकृतत्वादाग्नेयीमन्त्रन्यायेनापि प्रकृतस्यैव वैदिकस्यत
नूरित्यादे अग्रहणमित्याशङ्क्येत ? तत आग्नेयीमन्त्रस्यान्यत्रविनियुक्तस्यापि
कुशदर्व्यादय इतिवत्समस्तस्यान्यत्रविनियोगे मन्त्रत्वानपाये मन्त्रैक
देशस्य तनूरित्यादे रन्यत्रनयने मन्त्रत्वानापत्तिः । अतश्चोपस्थित
त्वान्मयापि स एवगृह्यते । नत्वेतावतातस्यमन्त्रत्वं यजुष्ट्वं वाशक्य
मापादयितुमिति नतद्वेधेयजुर्भेषनिमित्त प्रायश्चित्ताद्यापत्तिरिति प्राप्ते -
अभिधीयते । वैदिकस्यैव सर्वत्रानुषंगः, तस्य सर्वार्थमाप्नातत्वात् ।
यथैवहि तनूरित्यादे राद्यमन्त्रसंबन्धे आकांक्षासन्निधियोग्यताः कारणं
तथैवोत्तरमन्त्रद्वयसंबन्धेपि । तथाहि । आकांक्षाताव द्विशेष्यविष
यिण्यास्येवोत्तरयो रप्यविशिष्टा । योग्यताच निराकांक्षीकरणसाम
र्थ्यरूपा पूर्वास्मिन्निवोत्तरयो रप्यविशिष्टैव । सन्निधिस्तु यद्यप्यानन्तर्यरूपो
नाविशिष्टः, तथाप्यसंबन्धिपदाव्यवधानरूपोऽ विशिष्टएव । नह्यानन्तर्याख्य
स्सन्निधिश्शाब्दबोधकारणं, तदभावापि देवदत्तगामानयेत्यादौ देव
दत्तादिपदाना मानयनान्वयदर्शनात् ; अपित्वसंबन्धिपदाव्यवधानमेव ।
गोशब्दस्यच सत्यपिव्यवधायकत्वे आनयनान्वयित्वेन नासंबन्धित्वम् ।
अतश्च प्रकृतेऽप्यद्यद्वितीयेतृतीयेपि चोक्तवरूपसन्निधिरवि
शिष्टः । नच द्वितीयेसन्निध्युपपत्तावपि तृतीयेतेनैव व्यवहितत्वात्कथं
सन्निधानोपपत्तिरिति वाच्यम्, द्वितीयस्यापि शेषान्वययोग्यत्वेन गोप
दवदेवासम्बन्धित्वाभावात् । अतश्चा सम्बन्धिपदाव्यवधानरूपस्य सन्नि
धानस्य सर्वेष्वविशेषा त्सर्वार्थ माप्नानावगते स्सर्वसम्बन्धोपपत्तिः । अत
वैकस्यैवाव्यवहितानन्तर्यं । यथापेक्षितश्च स्वपाठोत्तरकाले पाठोप्याकिं

चित्करः, सर्वमन्त्राव्यवहितानन्तर्यस्य सकृत्पाठे शक्यत्वेना वृत्तपाठस्य
चाकांक्षादित्रयेणैव सर्वार्थत्वज्ञानोपपत्ते रनर्थकत्वेन सर्वान्तपा
ठनियमस्यचा पादयितुमशक्यत्वेन एकाव्यवधानस्या वर्जनीयत्वात् ।
उत्तरयोरपेक्षितदेशोच्चारणस्य ङिगेनैव ज्ञातुं शक्यत्वाच्च । ततश्च
युक्त माकांक्षादित्रयसाधारण्या त्सर्वार्थत्वम् । नचैव मव्यवधानस्या
न्वयाप्रयोजकत्वे समानपदप्रत्यासन्न्यायागस्यैवकरणन्वोक्ति विरुध्येतेति
वाच्यम्, अव्यवहितानन्तर्यस्यान्वयतात्पर्यमाहकत्वाभावे प्यन्वयनियामक
त्वोपपत्तेः । तत्रहि फलनिरूपकत्वं किं यागस्योत्तमोमादेरित्यनियमे
प्राप्ते नियामकमात्रं पदप्रत्यासत्तिः । प्रकृतेत्वाकांक्षादित्रयसाधारण्या
त्सर्वत्रनियमेनैव सम्बन्धप्राप्तेर्नानन्तर्यस्यनियामकत्वोपपत्तिः । नह्ये
कस्यनैराकांक्षेणेतरयोनैराकांक्ष्यं शङ्क्यते वक्तुं । ततश्च यथैव प्रयाजा
दीनां सत्यप्याग्नेयाव्यवधाने अग्नीषोमीयादे रप्याकांक्षादित्रयसा
धारण्यात्सर्वार्थत्व मेवमिहापिद्रष्टव्यम् । तस्मा द्वैदिकस्य सर्वसम्बन्ध
रूपानुषंगएवयुक्तः, नतुक्रमिकान्वयांगीकारेणैकसम्बन्धएव वै
दिकत्वम् इतरसम्बन्धेत्वलौकिकत्वमिति । यत शेषान्वयं विनाभाद्यस्ये
वोत्तरयोरपि न परिसमाप्ति रतस्सर्वेषु तुल्याम्नानादनुषंगइतिसु
त्रार्थः । प्रयोजनं तु तद्वेषे यजुर्भेषप्राश्चित्तप्राप्तिस्स्पष्टैव ।

एवं तावदनेकेषा मुत्थिताकांक्षाणां सन्निधावाप्नायमानश्लेषस्सर्वत्रा
नुषज्यतइत्युक्तम् । इदानीं तूत्थाप्याकांक्षाणा मनेकेषां सन्निधावाप्नायमा
न श्लेषस्सर्वत्रानुषज्यते नवेति विषयव्याप्यर्थं तस्मिन्नेव सूत्रे विचार्यते ।
ज्योतिष्टोमे यजमानपावनार्थामन्त्राः- " चिपतिसवापुनातु वाक्पतिसवा
पुनातु देवस्त्वा सवितापुनात्वि " तथैवविधाः क्रियापदान्तत्वे
न स्वतोनिराकांक्षाः पठिताः । तेषामन्ते "अच्छिद्रेण पवित्रेण वसोस्सूर्य
स्य रश्मिभिः" इति क्रियासाकांक्ष श्लेषस्समाप्नातः । स किं मनन्तरेणैव
मन्त्रेणसम्बध्यते उतसर्वैरपीति विचारः ।

तत्र तेषां तावत्स्वरूपेण निराकांक्षत्वा च्छेषाकांक्ष यैवा
कांक्षासुत्थाप्य सम्बन्धोवाच्यः । तत्रचैकपदसम्बन्धेनैव निरा

कांक्षस्य शेषस्य इतराकांक्षो त्थापकत्वे प्रमाणाभावात् नियामकापेक्षायां यागादाविवा नन्तर्यस्य नियामकत्वोपपत्तेर्न सर्वत्रानुषंगः । नचैवमपि यजमानं पावयतीति विधिनाविहितस्यैकस्यैव पावनस्य विभिरपि मन्त्रैः प्रकाशनादच्छिद्रादेश्वा पूर्वसाधनीभूत प्रकाशमानपावनक्रियाकरण प्रकाशनार्थत्वात् पूर्वमन्त्रयो रप्यन्तिममन्त्रव त्प्रयोगोपपत्तिरिति वाच्यं, पावनक्रियैक्येपि मन्त्रभेदेन तत्प्रकाशनानां भेदादन्तिम प्रकाशनविषयीभूत पावनक्रियाकरणप्रकाशनार्थस्यैवा नन्तर्याद्वगतत्वेन चित्पत्यादि कर्तव्यवस्थावदेव करणव्यवस्थाया अप्युपपत्तेः । नचात्रमन्त्राणां विकल्पः, येनैकस्मिन्नेव प्रकाशने त्रयाणां ब्रीहिवयोरिव धर्माणामव्यवस्थापत्तिः, सत्यपि दृष्टार्थत्वे विभिर्यजमानं वाचयतीति वचनात् पार्थसारथि मिश्रभृता त्समुच्चयोपपत्तेः । अतश्च विकल्पोक्ति र्याज्ञिकाचारविसंवादिनी वार्तिककारीयातिशयाथैव । अतश्च सत्यप्य च्छिद्रादे स्सर्वार्थत्वे प्रयाजादिव त्सकृत्प्रयुक्तस्यैव सर्वोपकारकत्वोपपत्तेर्न प्रत्येकं प्रयोगाख्यानानुषंगोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु बोधायनादिकल्पपर्यालोचनया पावनस्यापि मुखनाभिगुल्मप्रदेशभेदेन त्रिरभ्यासा दैकैक मन्त्रस्यैकैकाभ्यास करणत्वावगमा दानन्तर्यविशेषेणाच्छिद्रादेः गुल्मप्रदेशसंस्कारार्थं पावनक्रियाभ्यासप्रकाशकपदैकवाक्यतया विजातीया पूर्वसाधनीभूत पावनक्रियाभ्यासां गत्वावगतेः “पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाती” तिव दभ्यासान्तरे प्राप्त्यभावाद्द्वयवस्थोपपत्ति स्मुलभैव । अतो नेदृशस्थले अनुषंगइति प्राप्तेभिधीयते -

आकांक्षादित्रयसाधारण्यात् अत्रापि सर्वार्थान्मानावगमेनानुषंगेणैव वाक्यपरिसमाप्तिः । तथाहि-सन्निधियोग्यत्वे तावत्पूर्ववदेवा विशिष्टे । आकांक्षात्रापि यथैवान्तिमस्यै तदाकांक्षावशेन कल्प्या तथैव पूर्वयोरपि । नह्यत्रानन्तर्यस्य नियामकतासम्भवति । तत्रहि तन्नियामकं यत्र तत्प्रवृत्तेः पूर्वं विकल्पेनानेकेषु प्राप्तिः, यथा प्रतिपदाधिकरणसिद्धान्तरीत्या यागसोमयोः । प्रकृतेतूत्थाप्याकांक्षाणामपि तेषां विनिगमनाविरहेण प्रधानत्वात्

प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन च प्रत्येकं समुच्चयेनैव शेषग्राहिवागते निनियामकानाकांक्षत्वा न्नानन्तर्यस्य तन्नियामकत्वोपपत्तिः । अतश्च यथैवानेकदविष्कास्तुविकृतिषु श्रुतानामुपहोमानां विनिगमनाविरहेण प्रधानत्वेन च सर्वहविर्गतामेवाकांक्षां प्रकल्पसमुच्चयेन सर्वार्थावगतेनियामकाकांक्षाविरहेण नानन्तर्यस्य नियामकत्वं तथैव प्रकृतेपि पूर्ववदेव सर्वार्थं माम्नानावगते युक्तोनुषंगः ।

इत्यनुषंगाधिकरणम् ॥ १६ ॥

अथ व्यवेताननुषंगाधिकरणम् ।

॥ १ ॥ सू - व्यवायान्नानुषज्येत ॥ १-१-४९ ॥

असम्बन्धिपदाव्यवधाने सत्यनुषंगे साधिते यत्रा सम्बन्धिपदव्यवधानं तत्रानुषंगो नास्तीति प्रत्युदाहरणार्थमिदं सूत्रं । यथा-“सन्तेवायुर्वायुनागच्छतां संयजत्रैरंगानि संयज्ञपतिराशिषे ” त्यत्र गच्छतामित्यस्यां गानीत्यनेन तावदयोग्यत्वेनासम्बन्धात् असम्बन्धिपदव्यवधानेन संयज्ञपतिराशिषेत्यनेन सत्यपि साकांक्षत्वे योग्यत्वेच सन्निधानाभावान्नानुषंगः । अतस्संयजत्रैरंगानीत्यत्र गच्छतामित्यस्यैव संयज्ञपतिराशिषेत्यत्रापि गच्छतामिति पदमध्याहर्तव्यम् ।

नचानयो स्साकांक्षत्वेपि गमनरूपस्यैवार्थस्य योग्यताबललभ्यस्यान्वयोपपत्तेः किमर्थं पदाध्याहारकल्पनेति वाच्यम्, तत्तत्पदार्थशब्दबोधत्वावच्छिन्नप्रति वृत्तिमत्त्वसम्बन्धेन तत्पदज्ञानस्यैव कारणत्वात् । अन्यथा देवदत्ताः पचतीति केनचिदुक्ते प्रत्यक्षदृष्टेनैव कलायेन कर्माकांक्षानिवृत्तेः किंपचतीति प्रश्नानापत्तिः । अस्मन्मतेतु

कलायोपस्थितावपि तद्वाचकपदस्यो द्रोधकाभावा दन्तुपस्थितौ प्रश्रोपप
तिरिति वैषम्यम् ।

किंच - घटस्मरेत्यादौ वृत्त्याघटोपस्थितिव दैकसम्बन्धिदर्शनेना
परसम्बन्धिस्मरणमिति न्यायेन घटपदसमवायिकारणीभूताकाशोपस्थितौ
तस्यापि स्मरणकर्मत्वेनान्वयापत्तिः । अतोवश्यंशाब्दत्वसिद्धयर्थं गच्छता
मिति पदमेवाध्याहृत्योच्चारणीयम् । नचैवं पदाध्याहारोपपत्तावप्यध्याहतस्य
पदस्य ध्यानेनापि स्मरणोपपत्तेर्नावश्यमुच्चारणापत्तिः, मन्त्राधिकरणोक्त
न्यायेन पठितमन्त्रेष्विवाध्याहतमन्त्रेष्वपि प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशकेषूच्चार
णोपपत्तेः । अतोत्रलौकिकत्वाद्वच्छतामिति पदस्य तद्देशे यजुर्ध्वेषनिमित्त
प्रायश्चित्ताभावेऽपि यत्रासम्बन्धिपदाव्यवधानं तत्रवैदिकस्यानुषंगोपपत्ते
युक्तं तद्देशे यजुर्ध्वेषप्रायश्चित्तादि । ततश्च तत्रानुषक्तस्यैव यजुष्टं ।

वस्तुतस्तु गमिधानुमात्रस्य द्वितीयमन्त्रेऽप्यनुषंगसंभवेन तृतीयेऽसंबन्धो
पपत्तेः प्रत्युदाहरणोऽपि प्रत्ययमात्रस्यैव व्यवया दन्तुषंगोनिराकर्तव्यः ।
नचैकपदत्वात्प्रत्ययानुषंगे प्रकृतेरप्यनुषंगापत्तिः, प्रत्ययमात्रोहे
प्रकृतेराकर्षवत्तस्यानुषंगेबाधकाभावात् । अतएवेदृशविषये विपरिणता
नुषंगमाचक्षते वृद्धाः । तेन प्रत्ययरहितस्यैव यजुष्टमिति सिद्धम् ।

इति व्यवेताननुषंगाधिकरणम् ॥ १७ ॥

मीमांसासुबुनिधि प्रमध्य विविधन्यायोच्चयैर्निर्जरैः

कृत्वा जैमिनिसूत्रमन्धर ममुं वेदं तथा वासुकिम् ।

यद्वालाहलसंज्ञमेव कलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः

श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय सपरं यः कौस्तुभाख्यो मणिः ॥

इति श्रीमीमांसाकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

ಕಟ್ಟುಕೆ ಸಾಕು... ೬-1194

SRI CHAMARAJENDRA SANSKRIT COLLEGE
LIBRARY

Class K. 1720 Ac. No. 634

Author ಬಂಡಸೇಕ
Title ವಿಷಯಂಶಂಕೆ ಸ್ತೋತ್ರ ವಾಲ್ಮೀಕಿ

SRI CHAMARAJENDRA SANSKRIT COLLEGE
LIBRARY

This book was loaned on the last date mentioned below
and it is returnable within a fortnight therefrom unless
the loan is renewed.

1041-36 B P.

